

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ.
ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ¹

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΧΗΣ

Κάθε ιστορική περίοδος αποτελεί πραγματική πρόκληση για το σύγχρονο ερευνητή και η μελέτη της είναι ιδιαίτερα θελκτική, αφού μας επιτρέπει να γνωρίσουμε τον πολιτισμό και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων άλλων εποχών. Από την άλλη πλευρά όμως εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους, οι οποίοι προέρχονται από τη δημιουργία λανθασμένων εντυπώσεων και συμπερασμάτων που αποπροσανατολίζουν τον αρχικό σκοπό της έρευνας. Ο κίνδυνος υποχρεώνει το μελετητή να στηρίξει την έρευνά του σε μια ορθή και ιδιαίτερα προσεκτική τακτική, ώστε να κατορθώσει να ξεπεράσει τα εμπόδια που δημιουργούνται από λανθασμένες επιλογές και να σχηματίσει ταυτόχρονα, μια όσο το δυνατόν, πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την εποχή που μελετά.

Προϋπόθεση της έρευνας αποτελεί η ορθή αξιοποίηση των παραγόντων που διαμορφώνουν κάθε εποχή. Η έρευνα όμως θα είναι ελλιπής, αν δε ληφθούν υπόψη τόσο το «πνεύμα της εποχής» όσο και οι συνθήκες που το

1. Γνώρισα για πρώτη φορά τον Καθηγητή Γρ. Δ. Ζιάκα, ως δευτεροετής φοιτητής του Τμήματος Θεολογίας, το Μάρτιο του 1977, στο πλαίσιο του επιλεγόμενου μαθήματος, όταν ανέλαβε για πρώτη φορά επισήμως ως Έκτακτος Καθηγητής το μάθημα της Θρησκευολογίας. Από την πρώτη στιγμή ένοιωσα ότι ο νέος αυτός Καθηγητής διακατεχόταν από ένα υπέμετρο πάθος για το αντικείμενο που υπηρετούσε, το οποίο έδειχνε κατά τη διάρκεια των μαθημάτων, αλλά και των συζητήσεων που είχε με όλους τους φοιτητές της Σχολής. Το γεγονός αυτό έθεσε τις βάσεις για την έναρξη μιας συνεργασίας, η οποία συνέβαλε στην περαιτέρω ενασχόλησή μου με το δαιδαλώδη κόσμο της θρησκευολογικής έρευνας. Από τότε, εδώ και τριάντα χρόνια περίπου, ακολουθούμε μια πορεία Δασκάλου και μαθητή. Υπό την διαρκή καθοδήγησή του μυήθηκα στο βαθύτερο νόημα του γνωστικού αντικειμένου της Θρησκευολογίας με γνώμονα την πολυμέρεια και την ανάπτυξη φιλίας και κοινωνίας.

δημιουργούν. Μόνο με βάση αυτές τις προϋποθέσεις ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να διεισδύσει στο περιβάλλον των απομακρυσμένων χρονικά εποχών και να το κατανοήσει.

Τα παραπάνω ισχύουν για κάθε ιστορική περίοδος επομένως και για τους Ελληνιστικούς χρόνους, οι οποίοι αποτελούν μια ιδιαίτερα σύνθετη και πολύπλευρη χρονική περίοδο. Οι θρησκευτικές εκδηλώσεις των ανθρώπων της ελληνιστικής εποχής υπόκεινται σε διαρκή μεταβολή και μεταμόρφωση, όπως και η ίδια η εποχή, η οποία διαρκώς μετασχηματίζεται στον επιστημονικό, ηθικό και θρησκευτικό τομέα. Τα μέρη συνδέουν το όλο και συναποτελούν για τους σύγχρονους ερευνητές μια πολυπρόσωπη εικόνα που ανταποκρίνεται στον οικουμενικό και συγκρητιστικό χαρακτήρα του ελληνιστικού κόσμου. Κατά την ελληνιστική εποχή διαδίδονται πολλές λατρείες της Ανατολής, οι οποίες συνδέονται με την ελληνική γλώσσα, τον επιστημονικό και αστρονομικό οικουμενισμό, το πολιτικό και οικουμενικό κοσμοειδωλό των Επιγόνων και αργότερα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και κυρίως με την κίνηση και τη διαρκή μετανάστευση των ανθρώπων από το ένα μέρος της οικουμένης στο άλλο². Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται η λατρεία της Ισιδας και του Σάραπι, της Κυβέλης και του Αττι, του Αδωνι, του Μίθρα και του μικρασιατικού θεού Μηνός και οι μυστικές/μυστηριακές λατρείες (Ελευσίνα, Κάβειροι, Διόνυσος) που αναπτύχθηκαν στον αρχαιοελληνικό χώρο ως εναλλακτικός τρόπος θρησκευτικότητας των Ελλήνων. Αξίζει να τονίσουμε ότι δεν διακρίνονται όλες οι λατρείες από το μυστικό ή μυστηριακό χαρακτήρα τους και στο νέο χώρο μετεγκατάστασής τους.

Οι παραπάνω λατρείες, ελκυστικές και επιβλητικές σε σχέση με την παραδοσιακή θρησκεία του αρχαιοελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου, προσφέρουν ιδιαίτερες εμπειρίες με τις πολυτελείς τελετές, τις ασκητικές δοκιμασίες και τους πολύπλοκους κανόνες τελετουργικών καθαρμών. Έχουμε μια πλημμυρίδα ανατολικών λατρευτικών εκδηλώσεων με ένα ιδιόμορφο θρησκευτικο-πολιτικό τρόπο που είναι ίδιος του χώρου προέλευσής τους. Ο κόσμος της Ανατολής με το φανταχτερό τρόπο έκφρασής του συ-

2. Βλ. σχετικά L. H. Martin, *Hellenistic Religions. An Introduction*, Oxford, 1987 = του ίδιου, *Θρησκείες της ελληνιστικής εποχής* (μετ. Δ. Ευγαλατάς, Επιμ. - Πρωτ. Π. Παχής), Θεσσαλονίκη, 2004c. Π. Παχής, «Η έννοια της περιπλάνησης κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων», *ΕΕΘΣ* (Ν.Σ., Τμήμα Θεολογίας), 12 (2002), σελ. 273-323. του ίδιου, *Ισις Καρποτόκος*, τμ. Ι: *Οικουμένη. Προλεγόμενα στον συγκρητισμό των ελληνιστικών χρόνων*, Θεσσαλονίκη, 2003.

ναγωνίζεται τον παραδοσιακό ελληνορωμαϊκό τρόπο ζωής. Πολλές φορές οι νέες αντιλήψεις βασίζονται σε ήδη προϋπάρχουσες παραδοσιακές απόψεις. Σε αυτό διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο η επίδραση της λεγόμενης *interpretatio Graeca*: οι θρησκείες του Μεσογειακού χώρου, που χαρακτηρίζονται ως «εθνικές», διακρίνονται για την αυστηρή τους προσκόλληση στην παράδοση, και γι' αυτό μια ξένη λατρεία ή ένα ολόκληρο θρησκευτικό σύστημα γίνεται αποδεκτό αφού πρώτα καθαρθεί.

1. Η παράδοση στη μελέτη των θρησκειών της ελληνορωμαϊκής εποχής.

Η μελέτη των ελληνιστικών θρησκειών και λατρειών προσέλκυσε ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον των ερευνητών. Ο πρώτος που συλλέγει μαρτυρίες σχετικά με τις αρχαιοελληνικές μυστηριακές λατρείες είναι ο Ch. A. Lobeck³. Το «πνεύμα της εποχής» συμβάλλει στην αύξηση του ενδιαφέροντος. Ανάμεσα στους ερευνητές πρωτοστατεί ο Βέλγος F. Cumont, ο οποίος στα τέλη αυτού του αιώνα εκδίδει ένα δίτομο έργο, στο οποίο ασχολείται με τη μελέτη της λατρείας του Μίθρα⁴. Η μεγαλύτερη ώθηση, όμως, δίνεται από τον ίδιο ερευνητή και τον R. Reitzenstein κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα⁵. Οι μελέτες τους σηματοδοτούν την έναρξη της νέας εποχής όσον αφορά τη μελέτη των θρησκειών των ελληνιστικών χρόνων. Το ενδιαφέρον των ερευνητών δεν είναι άμοιρο των ιστορικών δεδομένων, τα οποία σχετίζονται με την ανακάλυψη νέων χωρών και χαρακτηρίζουν το συνολικό ευρωπαϊκό τρόπο σκέψης. Συναντάται για ακόμη μια φορά ο κόσμος της Ανατολής με τον κόσμο της Δύσης, μέσω των αποικιοκρατικών τάσεων της εποχής, με αποτέλεσμα να κορυφωθεί, ιδιαί-

3. *Aglaophamus: sive, De theologiae mysticae Graecorum causis libri tres*, Bde I-II, Königsberg 1829.

4. Fr. Cumont, *Textes et Monuments Figurés relatifs aux Mystères de Mithra*, publie avec une Introduction critique, vols I-II, Bruxelles 1896-1899. Βλ. επίσης C. Bonnet - Andr. Motte (eds.), *Les syncrétismes Religieux dans le Monde Méditerranéen Antique. Actes du Colloque International en l'honneur de Fr. Cumont à l'occasion anniversaire de sa mort*, Rome, Academia belgica, 25-27 settembre 1997, Bruxelles-Rome, 1999, σελ. 7-93. G. Casadio, «Franz Cumont, historien des religions et citoyen du monde», in: N. Blanc-Andr. Buisson (eds.), *Imago Antiquitatis. Religions et Iconographies du monde Romain. Mélanges offerts à R. Turcan* (De l'Archéologie à l'Histoire), Paris, 1999b, σελ. 161-165.

5. R. Reitzenstein, *Hellenistische Mysterienreligionen, ihre Grundgedanken und Wirkungen*, Leipzig ³1927 (repr. Nachdruck Darmstadt 1980).

τερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ανάμεσα στους δύο κόσμους το διπλό “εμείς” και οι “άλλοι”. Η συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα οδηγεί στην έξαρση του “Οριενταλισμού”.⁶ Τα παραπάνω δεδομένα δίνουν αφορμή σε πολλούς εκπροσώπους του ευρωπαϊκού πνεύματος να συγκρίνουν τις δύο εποχές, χωρίς να λαμβάνουν όμως υπόψη τους τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε μια παραδοσιακή και μια μοντέρνα κοινωνία. Η τακτική τους μπορεί να ερμηνευθεί από την ιδιαίτερη γοητεία που ασκεί ανέκαθεν ο κόσμος της Ανατολής - *ex Oriente Lux* - για πολλούς και διαφόρους λόγους (πολιτικούς, οικονομικούς, θρησκευτικούς κ.λπ.), στους κατοίκους της Δύσης. Κάθε φορά που ο άνθρωπος της Δύσης νοιώθει ανήμπορος να “λύσει” τα τρέχοντα προβλήματα που τον απασχολούν, καταφεύγει στη σοφία της Ανατολής, με αποτέλεσμα να οξύνει την αντιπαράθεση των δύο κόσμων.⁷

Η έρευνα των ελληνιστικών θρησκειών και λατρειών βρίσκει πρόσφορο έδαφος, ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, στις μελέτες πολλών γερμανών φιλολόγων. Ιδανικός χώρος δημοσίευσής τους αποτελεί για τα δεδομένα της εποχής η σειρά *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* (στο εξής, *RGVV*) που εγκαινιάζεται το 1903 από τον Albert Dieterich και τον Richard Wünsch. Καταλυτική σημασία στην έρευνα των παραπάνω λατρειών αποτελεί η δημοσίευση ενός παύρου της ύστερης αρχαιότητας (4ος μ.Χ. αιώνας)⁸ από τον Albert Dieterich με τίτλο *Eine Mithrasliturgie*⁹. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η

6. Σχετικά με το πνεύμα του «Οριενταλισμού» βλ. E. W. Said, *Orientalism*, New York, 1979. Του ιδίου, *Culture and Imperialism*, New York, 1993. R. T. McCutcheon, *Manufacturing Religion. The discourse on sui Generis Religion and the Politics of Nostalgia*, New York-Oxford, 1997, σελ. 136-137. 162-163. 188-191.

7. Για τις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και τη θέση της Θρησκευολογίας βλ. R. T. McCutcheon, *Manufacturing Religion*, ό.π., 158-191.

8. Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε στο πλαίσιο των λεγόμενων «ελληνικών Μαγικών Παπυρών» και χαρακτηρίζεται και ως «Πάπυρος των Παρισίων», *PGM IV*, 475-829. Βλ. σχετικά H. D. Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri in Translation, including the Demotic Spells*, vol. I: *Texts*, Chicago² 1992 (1986), σελ. 48-54.

9. (hrsg. von Otto Weinrich), Berlin/Leipzig³ 1923/(repr. Stuttgart, 1966). Αντίθετη άποψη εκφράζει ο F. Cumont, «Un livre nouveau sur la liturgie païenne», *Revue de l'Institute publie en Belgique* 47 (1904), 1-10. Βλ. επίσης R. Beck, «Mithraism since Franz Cumont», *ANRW II* 17, 4 (1984), σελ. 2002-2115, ιδιαιτ. σελ. 2050-2051. Του ιδίου, *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford, 2006, σελ. 44, αρ. 3. Βλ. επίσης J. Stewardson - E. Saunders, «Reflections on the Mithraic Liturgy», in: S. Laeuchli (ed.), *Mithraism in Ostia. Mys-*

έρευνά του σχετίζεται με τον τρόπο σκεψής των εκπροσώπων της λεγόμενης “Θρησκευοϊστορικής Σχολής”. Ο ερευνητής θεωρεί το έργο αυτό ως ένα αδιαμφισβήτητο τεκμήριο του τυπικού της λατρείας του Μίθρα, εξαιτίας της προσφώνησης του θεού, στον πρόλογο αυτού του κειμένου. Η σπουδαιότητα του σύμφωνα με την άποψή του, έγκειται στο γεγονός ότι είναι δυνατή, μέσω αυτού του κειμένου, η αποκρυπτογράφηση όχι μόνο της συνολικής δομής αυτής της λατρείας, αλλά και του συνολικού κοσμοειδύλλου της ελληνορωμαϊκής εποχής. Η σύνδεσή του με το περιβάλλον της λατρείας και η ένταξή του στα ιερά κείμενα αποτέλεσε, ήδη από την εποχή της έκδοσής του μέχρι και σήμερα, αντικείμενο διαρκών κριτικών και αμφισβητήσεων από μέρους των εκπροσώπων της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας. Οι σύγχρονοι ερευνητές της λατρείας του Μίθρα θεωρούν ότι δεν υπάρχει καμία σχέση ανάμεσα στη λατρεία του θεού και στο συγκεκριμένο κείμενο και το εντάσσουν στους λεγόμενους “Μαγικούς Παπύρους”, οι οποίοι συμβάλλουν στην κατανόηση της θρησκευτικότητας και των πρακτικών των ανθρώπων στην ύστερη αρχαιότητα¹⁰. Ένας από τους σύγχρονους ερευνητές που ασχολείται με τη μετάφραση και τον υπομνηματισμό αυτού

tery Religion and Christianity in the Ancient Port of Rome (Pref. G. Becatti) (Gernet Theological Studies, 1), Northwestern U.P., 1967, σελ. 67-84. M. Simon, «Sur une formule liturgique mithriaque», *RHPH* 56 (1973), 277-288. R. Turcan, «Note sur la liturgie mithriaque», *RHR* 194 (1978b), 147-157.

10. Σχετικά με τους «Ελληνικούς Μαγικούς Παπύρους» βλ. K. Preisendanz (ed.), *Papyri Graecae Magicae* (PGM), Bde I-II, Leipzig, Berlin, 1928-31 (Stuttgart, ²1973-1974). H. D. Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri in Translation*, ό.π. Πρβλ. επίσης W. S. Brashhear, «The Greek Magical Papyri. An Introduction and Survey; Annotated Bibliography (1928-1994)», *ANRW II* 18, 5 (1995), σελ. 3380-3684. Πρβλ. επίσης R. Merkelbach - M. Totti, *ABRASAX. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, vol. I: *Gebete* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe. Papyrologica Coloniensia 17.1), Oplanden, 1990. Των ιδίων, *ABRASAX. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, vol. I: *Gebete* (Fortsetzung) (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe. Papyrologica Coloniensia 17. 2), Oplanden, 1991. R. Merkelbach (ed.), *ABRASAX. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, vol. 3: *Zwei Griechisch-Ägyptische Weihezeremonien (Die Leidener Weltschöpfung - Die Psai Liturgie)* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe. Papyrologica Coloniensia, 17, 3), Oplanden, 1992.

του κείμενου, είναι ο H. D. Betz¹¹.

Ο J. G. Frazer, είναι ο ερευνητής που συνετέλεσε στην εντονότερη μελέτη των ελληνιστικών θρησκειών. Θεωρείται ως γνήσιος εκπρόσωπος της δικτωριανής εποχής και του συνολικού τρόπου σκέψης που κυριαρχεί στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Το συνολικό του έργο συνδέεται με τις θεωρίες για την προέλευση της θρησκείας που κυριαρχούν στο χώρο της έρευνας κατά τη διάρκεια του 19ου και μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα¹². Το όνομά του σχετίζεται με τη διατύπωση της λεγόμενης θεωρίας του «Πανδυναμισμού» (ή Μαγισμού) και διατυπώνεται στο μνημειώδες έργο του *The Golden Bough (Ο Χρυσός Κλώνος)*¹³. Μέρος αυτής της μελέτης αποτελεί η ενασχόλησή του με τους μύθους και τις λατρείες θεοτήτων από το χώρο της Ανατολής (Αδωνις, Άττις, Όσιρις) που γνωρίζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη στα ελληνιστικά χρόνια. Οι θέσεις του ερευνητή αυτού παρουσιάζονται ολοκληρωμένες στην τρίτη έκδοση του έργου που κυκλοφορεί το 1906-1915¹⁴. Την εποχή αυτή ανακαλύπτονται νέα κείμενα και αρχαιο-

λογικά μνημεία, που σχετίζονται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του κόσμου της Ανατολής και ενισχύουν ακόμη περισσότερο τις θέσεις του.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι ο πρώτος που ασχολείται στα τέλη του 18ου αιώνα με τη μελέτη των λατρειών αυτών είναι ο Charles-Francois Dupuis¹⁵, ο οποίος ερμηνεύει για πρώτη φορά τις θεότητες Άττι, Αδωνι, Όσιρι, Ταμούζ, Διόνυσο και Μίθρα ως θεότητες που σχετίζονται με το «πάθος» και τις ταυτίζει με τον Ήλιο¹⁶. Ο J. G. Frazer ακολουθεί, όμως, μια εντελώς διαφορετική τακτική σε σχέση με τη μελέτη αυτών των θεοτήτων, που αποτυπώνεται στη δομή του συγκεκριμένου έργου, η οποία βασίζεται σε δύο ερμηνείες: την ευημεριστική και τη φυσιοκρατική¹⁷. Η πρώτη εστιάζεται στη μορφή του ιερού βασιλιά, ο οποίος δυσιάζεται προς όφελος της κοινότητάς του κάθε φορά που τα μέλη της αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης εξαιτίας αντίξωων καιρικών συνθηκών (π.χ. ξηρασίας). Η συγκεκριμένη τακτική συντελεί στην ένταξή τους στον κύκλο των θεοτήτων που σχετίζονται με τις εναλλαγές της φύσης κατά τη διάρκεια του εποχιακού κύκλου¹⁸. Οι μεταβολές αυτές σχετίζονται με το «πάθος», όπως αποτυπώνεται στους μύθους τους, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται ως «θεότητες που πεθαίνουν και ανασταίνονται». Οι αντιλήψεις αυτές αποτελούν συνεκτικό κρίκο με τη δεύτερη ερμηνευτική πρόταση του ίδιου ερευνητή που σχετίζεται άμεσα με τα δεδομένα της «φυσιοκρατικής θεωρίας» και βασίζεται στο έργο του γερμανού ερευνητή W. Wilhelm¹⁹. Η άποψη του J. G. Frazer βρίσκει πολλούς υποστηρικτές,

11. (ed. and translation), *The Mithras Liturgy: Text, Translation, and Commentary* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 18), Tübingen 2003. Του ίδιου, *Gottesbegegnung und Menschwerdung. Zur religionsgeschichtlichen und theologischen Bedeutung der 'Mithrasliturgie'* (PGM IV, 475-820) (Hans-Leitzmann-Vorlesungen, 6), Berlin-New York, 2001. Βλ. επίσης M. W. Meyer, *The 'Mithras' Liturgy*, Missoula Montana, 1976.
12. Σχετικά με τον J. G. Frazer και τον τρόπο σκέψης της εποχής του βλ. Robert Ackerman, *J. G. Frazer. His Life and Work*, Cambridge, 1987.
13. Σχετικά με τη θεωρία του «Πανδυναμισμού» («Δυναμισμού») βλ. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών, τεύχος Α'*, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 115-118. W. Braun - R. McCutcheon- (eds.), *Guide to the Study of Religion*, London-New York, 2000, σελ. 155-167, ιδιαιτ. σελ. 157-159 = των ίδιων, *Εγχειρίδιο Θρησκειολογίας* (μετ. Δ. Ευγαλατάς. Επιβλ. Π. Παχής), Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 256-274, ιδιαιτ. σελ. 259-262.
14. Το συγκεκριμένο έργο γνωρίζει μια σειρά επανεκδόσεων γεγονός που αποδεικνύει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα δεδομένα της εποχής του, βλ σχετικά J. G. Frazer, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, vols. I-II, London, 1890. του ίδιου, *The Golden Bough, ό. π.*, Vols I-III, London, ²1900. του ίδιου, *The Golden Bough, ό. π.*, vols. I-XII, London, ³1906-1915. Του ίδιου, *The Golden Bough, ό. π.*, Abridged Edition 1 volume, London, 1922. Του ίδιου, *The Golden Bough, ό. π.*, *Aftermath. A Supplement to Golden Bough*, London, 1937. J. G. Frazer, *The Golden Bough, ό. π.* New Abridged Edition, edited by R. Fraser, Oxford, 1994. Βλ. επίσης J. G. Frazer, *Ο Χρυσός Κλώνος. Μελέτες για τη Μαγεία και τη Θρησκεία* (μετ Μπ. Μπικάκη. Επιμ. Π. Καρματζός), том. I-4, Αθήνα, 1990-1994. L. Wittgestein, *Γλώσσα, μαγεία, τελετουργία* (εισαγ., μεταφρ., σχόλ. Κ. Μ. Κωβάσιος), Αθήνα, 1990.

15. *Origine de tous les cultes ou, Religion universelle*, Paris 1794-1795. Πρβλ. επίσης J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, London 1990, σελ. 29-33. 87-88. G. Casadio, «The Failing Male God: Emasculation, Death and Other Accidents in the ancient Mediterranean World», *Numen* 50 (2003), 231-268, ιδιαιτ. σελ. 233.

16. Βλ. J. Z. Smith, *Drudgery Divine, ό. π.*, σελ. 29-33.

17. Βλ. *The Golden Bough, ό. π.*, vols. I-XII, London, ³1906-1915 (repr. 1925. 1935. 1951. 1966), ιδιαιτ. vol. IV 3: *The Dying God*, London, 1912. vols V-VI, 1-2: *Adonis, Attis, Osiris*, London, 1914. Βλ. επίσης J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, London 1990, σελ. 90-95. Του ίδιου, «When the Bough Breaks», in: του ίδιου, *Map is not Territory, Studies in the History of Religion*, Chicago-London, 1993a, σελ. 208-230.

18. J. Z. Smith, «Dying and Rising Gods», in: M. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, 4 (1987), 521-526.

19. Σχετικά με το έργο και τη μεθοδολογία του W. Wilhelm που μελετά τους πολιτισμούς που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των αγροτικών οικονομιών και επηρεάζει αποφασιστικά το συνολικό τρόπο σκέψης της εποχής του βλ. W. Mannhardt, *Wald - und Feldkulte*, 2 Bde, Darmstadt, 1963 (repr. 1875-1877). C. W. von Sydow, «The Mannhardtian Theories about the Last Sheaf and the Fertility Demons from Modern Critical

ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αλλά και μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Αναμεσά τους συγκαταλέγονται οι F. Cumont²⁰, R. Petazzoni²¹, R. de Vaux²², και K. Prümmer²³. Ο τελευταίος εντάσσει στο κύκλο αυτών των θεοτήτων και τον Μίθρα. Στους υποστηρικτές τους συγκαταλέγονται και οι οπαδοί της λεγόμενης "Σχολής του Cambridge" (Jane E. Harisson, Gilbert Murray, Francis M. Conford, Arthur B. Cook), οι οποίοι συνδέουν στην έρευνά τους την κατηγορία "των θεοτήτων που πεθαίνουν και ανασταίνονται" με τον (ενιαύσιο) δαίμονα της βλάστησης²⁴.

Αντίθετη μέθοδο ακολουθούν οι H. Frankfort²⁵, P. Lambrechts²⁶, A. Brelich²⁷, U. Bianchi²⁸, C. Colpe²⁹, W. Burkert³⁰ και J. Z. Smith³¹. Ιδιαί-

τερα ο τελευταίος ερευνητής αντιμετωπίζει την παραπάνω ταξινόμηση των θεοτήτων με ιδιαίτερα κριτικό τρόπο. Γι' αυτό το λόγο θεωρεί ότι η μελέτη τους είναι σημαντική μόνο για την ιστορία της έρευνας και όχι για τη συνολική μεθοδολογία της ιστορίας των θρησκειών. Η μελέτη των "θεοτήτων που πεθαίνουν και ανασταίνονται" αποτελεί, σύμφωνα με την άποψή του, ένα δημιουργήμα της σύγχρονης έρευνας που δεν έχει καμία σχέση με τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων που ζουν κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, την εποχή δηλαδή κατά την οποία εμφανίζεται ο Χριστιανισμός και διαδίδονται όλες αυτές οι ανατολικές λατρείες στο χώρο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Σήμερα το έργο του Frazer θεωρείται ήδη ξεπερασμένο, χωρίς ωστόσο να αμφισβητεί κανείς την αξία του ως κλασικού για την έρευνα των νεότερων χρόνων. Το συγκεκριμένο έργο συνεχίζει να αντιμετωπίζει μέσα από αντικρουόμενες απόψεις και να απασχολεί την έρευνα ακόμη και κατά την αρχή της νέας χιλιετίας. Ανάμεσά τους αξίζει να αναφερθούν οι έρευνες του Tryggve N.D. Mettinger και του Giovanni Casadio οι οποίοι μπορούν να ενταχθούν στους υποστηρικτές των θέσεων του J. G. Frazer, αν και προσεγγίζουν το όλο θέμα από μια διαφορετική οπτική γωνία. Η μελέτη του Tryggve N.D. Mettinger³² για αυτές τις θεότητες (Βαάλ, Αδωνις, Μελκάρτ, Εσμούν, Ηρακλής, Ασκληπιός, Ταμμούζ, Όσιρις, Ντάμμου) αποτελεί μια ακόμη ερευνητική πρόταση σχετική με το θέμα που μας απασχολεί. Ο Σουηδός ερευνητής θεωρεί ότι αυτή η κατηγορία των θεοτήτων έχει ιδιαίτερη σημασία για το συνολικό τρόπο σκέψης και τις θρησκευτικές αντιλήψεις των λαών της Εγγύς Ανατολής και του περίεξ της Μεσογείου χώρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η πρόσφατη σχετική έρευνα του G. Casadio, ο οποίος εστιάζει το ενδιαφέρον του στα φαινόμενα του ευνοουχισμού και του θανάτου των συγκεκριμένων θεοτήτων (Άττι, Άδωνι, Όσιρι, Διονύσου, Μίθρα). Η ερευνητική του πρόταση βασίζεται σε α-

Point of View», *Folklore* 45 (1934), 291-309 = του ιδίου, *Selected Papers on Folklore*, Copenhagen 1948. Πβλ. επίσης Chr. Grotanelli, «Agriculture», in: M. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religions*, vol. I (1987), σελ. 139-149.

20. *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1906 (⁴1929).

21. *I Misteri: saggio di una teoria storico-religiosa*, Bologna, 1924 (rist. Cosenza, 1997).

22. «Sur quelques rapports entre Adonis et Osiris», *RB* XLII (1933), 31-56.

23. «Die Engestalt des orientalischen Vegetationsheros der hellenistisch-römischen Zeit», *ZKTh* 58 (1934), 463-502. Του ιδίου, «Mystères», in: I. Pibot-A. K. Prümmer, *Dictionnaire de la Bible*, Suppl. Fasc. XXX, Paris, 1956, στήλ. 10-173. Του ιδίου, «I cosiddetti «dei morti e risorti» nell' Ellenismo», *Gregorianum* 39 (1958), 41-439. Βλ. επίσης J. Leipoldt, *Sterbende und auferstehende Götter*, Leipzig, 1923.

24. Σχετικά με τη «Σχολή» αυτή βλ. R. A. Segal (ed.), *The Myth and Ritual Theory. An Anthology*, Oxford, 1998, σελ. 54-82. Ε. Δ. Καρακάντζα, *Αρχαίοι Ελληνικοί μύθοι. Ο θεωρητικός λόγος για τη φύση και την ερμηνεία τους* (προλογ. σημείωμα Δ. Ι. Ιακώβ) (Επιστήμες Έμεις και οι Αρχαίοι), Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 79-96. Βλ. επίσης R. Schlesier, «Prolegomena zu Jane Harrisons Deutung der antiken griechischen Religion», in: H. G. Kippenberg-Br. Luchesi (ed.), *Religionswissenschaft und Kulturkritik*, Marburg, 1991, 193-235. R. Ackermann, *The Myth of Ritual School. J. G. Frazer and the Cambridge Ritualists*, New York, 2002.

25. «The Dying God», *JWCI* 21 (1958), 141-151.

26. «Cybèle divinité étrangère ou nationale?», *Bulletin de la Société Belge d'anthropologie et d'Histoire* 62 (1951), 44-60. Του ιδίου «Livie et Cybèle», *Nouvelle Cléo* 4 (1952), 251-259. Του ιδίου, «Les fêtes 'phrygienn' de Cybèle et Attis», *BIBR* XXVII (1952), 141-170. Του ιδίου, «La 'résurrection' d' Adonis», *Annuaire del Institute de philologie et d' Histoire orientales et slaves* 13 (Mélanges Isidore Lévy), (1955), 1-34. Του ιδίου, *Les mystères païens et le mystère chrétien*, Paris, 1914 (²1930).

27. «Quirinus. Una divinità romana alla luce della comparazione storica», *SMSR* 31 (1960), 63-119.

28. Βλ. παρακάτω υποσ. 60 - 64.

29. «Zur mythologischen Struktur der Adonis-und Osiris-Überlieferungen», in: W. Rolig (ed.), *Lisan mithurti. Festschrift W. F. von Soden* (Neukirchen-Vluyn, 1969), σελ. 23-44. Βλ. επίσης W. von Soden, «Auferstehung, I: Sterbende und auferstehende Götter», *RGG*, vol. I, Tübingen, ³1957-1960, 688-689.

30. *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Sather Classical Lectures, 470, Berkeley-Los Angeles-London, 1979).

31. «Dying and Rising Gods», ό. π. του ιδίου, *Drudgery Divine*, ό.π.

32. *The Riddle of Resurrection. «Dying and Rising Gods» in the Ancient Near East* (Coniectanea Biblica, Old Testament Series, 50), Stockholm 2001.

ντιλήψεις του Φρόυντ, που σχετίζονται με την ύπαρξη ψυχολογικών αρχετύπων, τα οποία εκφράζονται, “μέσω πολιτιστικών και ατομικών ‘ιδιολέκτων’ που δημιουργούν τα κατάλληλα ιστορικά δεδομένα”³³.

Οι αντιλήψεις του J. G. Frazer βρίσκουν ιδιαίτερη απήχηση ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα ανάμεσα στους εκπροσώπους της λεγόμενης “Θρησκευοιστορικής Σχολής” (Religionsgeschichtliche Schule). Ανάμεσά τους πρωτεύουσα θέση κατέχουν οι ερευνητές της Κ. Διαθήκης: Otto Pflieger, R. Reitzenstein, W. Bousset κ.ά.³⁴, οι οποίοι βασίζουν το όλο ερευνητικό έργο τους στις συγκρίσεις προς εύρεση ομοιοτήτων ή διαφορών ανάμεσα στις θρησκείες και λατρείες της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και του Χριστιανισμού. Ο συνολικός τρόπος

33. G. Casadio, «The Failing Male God: emasculation, Death and Other Accidents in the Ancient Mediterranean World», ό.π., σελ. 266.

34. Otto Pflieger, *Das Urchristentum, seine Schriften und Lehrern*, Berlin, 1887 (²1902). Του ιδίου, *Paulinismus. Ein Beitrag zur Geschichte der urchristlichen Theologie*, Leipzig, 1873. Του ιδίου, *Religionsphilosophie auf griechischen Grundlagen*, Berlin, 1878 (²1883-1884). Του ιδίου, *Das Christusbild des urchristlichen Glaubens in religionsgeschichtlichen Bedeutung*, Berlin, 1903. Του ιδίου, *Die Entstehung des Christentums*, München, 1905. Του ιδίου, *Die Entwicklung des Christentums*, München, 1907. Βλ. επίσης P. Gastrow, *Pflieger als religionsphilosoph*, Berlin-Schönenberg, 1913. R. Leuze, *Theologie und Religionsgeschichte. Der Weg Otto Pfliegers*, München, 1980. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό.π., σελ. 93-99. R. Reitzenstein, *Hellenistische Mysterienreligionen*, ό.π. W. Bousset, “Die religionsgeschichtliche Schule un das Neue Testament”. *ThR* 6 (1904), 255-277. Του ιδίου, *Die Mission und die sogenannte Religionsgeschichtliche Schule*, Göttingen 1907. Του ιδίου, *Kyrios Christos. Geschichte des Christusglaubens von den Anfängen des Christentums bis Irenäus*, Göttingen 1913 (⁶1967). Antonie F. Verheule (Hrsg.), *Wilhelm Bousset, 1865-1920. Religionsgeschichtliche Studien. Aufsätze zur Religionsgeschichte des hellenistischen Zeitalters*, (Supplements to Novum Testamentis, 50), Leidn, 1979. Βλ. επίσης R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen, 1965. R. C. Tannehill, *Dying and rising with Christ. A Study in Pauline Theology* (BZNTW, 32), Berlin, 1967. J. Leipoldt, *Sterbende und auferstehende Götter*, Leipzig, 1923.

H “Θρησκευοιστορική Σχολή” (Religionsgeschichtliche Schule) δημιουργήθηκε το 1890 από μια ομάδα Προτεσταντών Θεολόγων ερευνητών του Πανεπιστημίου του Göttingen της Γερμανίας. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι της είναι οι: Albert Eihhorn, Hermann Gunkel Johannes Weiß, Wilhelm Bousset Alfred Rahlfs, Ernst Troeltsch, William Wrede, Heinrich Hackmann Rudolf Otto, Hugo Greßmann, Wilhelm Heitmüller. Βλ. σχετικά G. Lüdermann-M. Schröder, *Die religionsgeschichtliche Schule in Göttingen. Eine Dokumentation*, Göttingen, 1987. K. Rudolf, “Religionsgeschichtliche ASchule”, in: M. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, 12 (1987), 293-295.

σκέψης που διακρίνει την έρευνα τους συμβάλλει στην ιδιαίτερη ανάπτυξη της έρευνας των “μυστηριακών λατρειών”³⁵. Σύμφωνα με τις ερευνητικές τους προτάσεις οι θρησκευτικές αντιλήψεις του Χριστιανισμού σε μερικά σημαντικά σημεία μπορεί να ερμηνευθούν μόνο με τη βοήθεια των επιρροών που δέχεται από διάφορες θρησκευτικές αντιλήψεις του περιβάλλοντος χώρου της εποχής του. Θεωρούν με τον τρόπο αυτό ότι παρουσιάζουν όχι μόνο τη γνήσια μορφή της διδασκαλίας του Χριστιανισμού, αλλά επίσης αποδεικνύουν και τη μοναδικότητα του σωτήριου μηνύματός του³⁶. Η όλη προσπάθεια αποκτά ακόμη πιο έντονο χαρακτήρα αν αναλογισθούμε, ότι η συνολική ερευνητική δραστηριότητα που σχετίζεται με το θέμα αυτό αναπτύσσεται από τους εκπροσώπους της Προτεσταντικής Θεολογίας ως μέσο αντιπαράθεσης στο Ρωμαίο-Καθολικό τρόπο σκέψης. Οι πρώτοι προσαθούν να αποδείξουν την καθαρότητα του αρχέγονου Χριστιανισμού, την οποία αντιπαράβαλλαν με το σύνολο των συγκρητιστικών δανείων

35. Αυτό φαίνεται στη συνολική καταγραφή της βιβλιογραφίας που πραγματοποιείται την έρευνα των λεγόμενων «μυστηριακών λατρειών» (ή «μυστηριακών θρησκειών, σύμφωνα με την ορολογία των οπαδών της «Θρησκευοιστορικής Σχολής») βλ. σχετικά R. Pettazzoni, «Les mystères grecs et les religions à mystères de l' Antiquité. Recherches récentes et problèmes nouveaux», *CHM* II 2 (1954), 303-312. 661-667. Br. Metzger «Considerations of Methodology in the Study of the Mystery Religions and Early Christianity», *HThR* XL VIII (1955), 1-20 = του ιδίου, *Historical and Literary Studies. Pagan, Jewish and Christian* (NTTS, 8), Grand Rapids, 1968. Βλ. επίσης J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό. π., Br. Metzger, «A Classified Bibliography of the Graeco-Roman Mystery Religions 1924-1973 with a Supplement 1974-1977», *ANRW* II 17. 3 (1984), 1259-1423. G. Sfameni Gasparo, *Misteri e Teologie per la storia dei culti mistici e misterici nel mondo antico* (Hierá. Collana di studi storico-religiosi, 5), Cosenza, 2003, σελ. 379- 464. Πρβλ. επίσης G. Sfameni Gasparo, *Soteriologia and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis* (EPRO, 103), Leiden, 1985, σελ. xiii.

36. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό. π., σελ. 42-84. 99-115. Βλ. επίσης G. Wagner, *Das religionsgeschichtliche Problem von Römer 6,1-11* (ATANT, 39), Zürich, 1962. Πρβλ. επίσης τα έργα του A. M. Wedderbrun («Paul and the Hellenistic Mystery Cults» in: U. Bianchi - M. J. Vermaseren (eds.), *La Soteriologia dei Culti Orientali nell' Impero Romano. Atti del Colloquio Internazionale su 'La Soteriologia dei Culti Orientali nell' Impero Romano', Roma 24-28 settembre, 1979*, (EPRO, 92), Leiden, 1982a, σελ. 817-833. του ιδίου, *Baptism and Resurrection. Studies in Pauline Thought against Its Greco-Roman Background* [Wissenschaftlicher Untersuchungen zum Neuen Testament, 44], Tübingen, 1987), στα οποία εκφράζει έντονη κριτική προς τις θέσεις του παραπάνω ερευνητή.

που προέρχονται από τον ελληνορωμαϊκό αρχαίο κόσμο³⁷.

Η έρευνα των γερμανών διανοητών μπορεί να ενταχθεί στο συνολικό τρόπο σκέψης του 19ου αιώνα που εστιάζεται, όπως αναφέραμε παραπάνω, κυρίως στη σύγκριση ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι». Η σύγκριση σχετίζεται πάντοτε με το πρόβλημα της ανεύρεσης ομοιοτήτων³⁸ και συνδέεται με τις προσπάθειες των ερευνητών που επιδιώκουν να βρουν ομοιότητες χωρίς να λάβουν υπόψη την πολιτιστική και κοινωνική συνάφεια και το «πνεύμα της εποχής». Τα συγκρητιστικά μορφώματα δημιουργούνται από την επιλεκτική διαδικασία ενός δυσδιάκριτου συνδυαστικού συστήματος που δημιουργεί πάντα γενικεύσεις³⁹. Παράλληλα όμως επηρεάζονται και από τις εξελικτικές θεωρίες που διατυπώνονται από τους ερευνητές της εποχής (π.χ. J. G. Frazer)⁴⁰.

Το όλο φαινόμενο της «παραλληλομανίας» δεν αποτελεί γνώρισμα μόνο της σύγχρονης έρευνας αλλά διακρίνει και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων ήδη από την αρχαιότητα⁴¹. Οι άνθρωποι παρατηρούν από την

37. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό. π., σελ. 1-26. 34-35. 39-40. 44-45. 57-58. 60. 94-95, 114-115. 143.

38. Βλ. H. A. A. Kennedy, *St. Paul and the Mystery Religions*, London, 1913. A. D. Nock, «Early Gentile Christianity and Its Hellenistic Background», in: A. E. Rawlinson (ed.), *Essays on the Trinity and Incarnation by Members of the Anglican Communion*, London 1928, σελ. 53-156 = A. D. Nock, *Early Gentile Christianity and Its Hellenistic Background*, New York, 1964, 1-104 = A. D. Nock, *Essays on Religion and the Ancient World*, ed. by Z. Stewart, vols I-II, (Cambridge, Mass., 1972), ιδιαιτ. том. I, σελ. 49-133. Βλ. επίσης J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό. π., σελ. 62-73.

39. Βλ. L. H. Martin, «Comparison», in: W. Braun-R. T. McCutcheon, *Guide to the Study of Religion*, ό. π., σελ. 45-56 = των ιδίων, *Εγχειρίδιο Θρησκειολογίας*, ό. π., σελ. 93-111. II. Παχής, *Τις Καρποτόκος*, ό. π., σελ. 361-381.

40. Σχετικά με τις θεωρίες για την προέλευση της θρησκείας, οι οποίες εκφράζουν το «πνεύμα της εποχής» του 19ου και των μέσων του 20ου αιώνα βλ. Γρ. Δ. Ζιάκα, *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*, ό. π., σελ. 99-120. D. L. Pals, «Intellect», in: R. McCutcheon - W. Braun (eds.), *Guide to the Study of Religion*, London-New York, 2000, σελ. 155-167, ιδιαιτ. σελ. 157-159 = των ιδίων, *Εγχειρίδιο Θρησκειολογίας* (μετ. Δ. Ξυγαλατάς, Επιβλ. Π. Παχής), Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 256-274, ιδιαιτ. σελ. 259-262

41. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ηρόδοτος, βλ. L. H. Martin, «Comparison», ό. π., σελ. 46. 51 = των ιδίων, ό. π., σελ. 95-96. 102. J. Z. Smith, «Adde Parvum parvo magnus acervus erit», in: του ιδίου, *Map is not Territory*, ό. π., σελ. 240-264, ιδιαιτ. σελ. 243-245. I. M. Linforth, «Greek Gods and Foreign Gods in Herodotus», *University of California Publications in Classical Philology* IX 1 (1926), 1-25. Του ιδίου, «Named and Unnamed Gods in Herodotus», ό. π., IX 7 (1928), σελ. 201-243.

αρχαιότητα, διάφορα φαινόμενα και αντικείμενα του άμεσου περιβάλλοντός τους και προσπαθούν να τα συγκρίνουν κάθε φορά που έρχονται σε επικοινωνία με ξένα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Η προσπάθεια όμως αυτή έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία αυθαίρετων συχνά γενικεύσεων και επισφαλών εντυπώσεων, με αποπροσανατολιστικά πολλές φορές συμπεράσματα για τη συνύπαρξη των λαών⁴².

Η διαρκής αναζήτηση αλληλεπιδράσεων δημιουργεί ανεργματίστες ερευνητικές προτάσεις που δεν έχουν καμία σχέση με την ιστορική πραγματικότητα. Είναι τόσο μεγάλη η επίδραση και η γοητεία που ασκεί η συγκεκριμένη τακτική ώστε δεν περιορίζεται μόνο στο στρατόπεδο των Προτεσταντών θεολόγων, αλλά απαντά και στα έργα ρωμαιοκαθολικών θεολόγων και φιλολόγων που ασχολούνται με τις ελληνοιστιικές θρησκείες⁴³. Οι περισσότεροι προσπαθούν να απορρίψουν τη μυθολογία που σχετίζεται με τον κύκλο των συγκεκριμένων θεοτήτων και προτιμούν να μελετήσουν τις λατρευτικές πρακτικές. Με τον τρόπο αυτό προσπαθούν να προφυλάξουν τις θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις των πιστών ώστε να έχουν μια διαχρονική και ανιστορική πολλές φορές εφαρμογή.

Τις θέσεις των παραπάνω ερευνητών ακολουθούν και άλλοι, που ερευνούν κυρίως τις θρησκείες της αρχαιοελληνικής και ελληνορωμαϊκής περιόδου, όπως οι F. Cumont, M. P. Nilsson και A. D. Nock⁴⁴. Όπως φαίνεται από τη συνολική αξιολόγηση των κλασικών πλέον έργων της πλούσιας βιβλιογραφίας, δεν ενδιαφέρονται για τη μεθοδολογία και τη διατύπωση

42. Ένδειξη της «παραλληλομανίας» είναι η τάση για σύγκριση ανάμεσα στις λεγόμενες λατρείες (ή θρησκείες) των ελληνορωμαϊκών χρόνων και του Χριστιανισμού. Βλ. Βr. Metzger, «A Classified Bibliography of the Graeco-Roman Mystery Religions», ό. π., σελ. 1372-1379.

43. Βλ. H. Rahner, *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich, 1957 (Basel, 1984).

44. F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ό. π. (υποσ. 19), M. P. Nilsson, «Problems of the History of Greek Religion in Hellenistic and Roman Age», *HThR* 26 (1943), 251-273. *Geschichte der Griechischen Religion* (στο εξής, *GGR*), *HThR* 26 (1943), 251-273. *Geschichte der Griechischen Religion* (στο εξής, *GGR*), *HThR* 26 (1943), 251-273. München, 1974. A. D. Nock, «Hellenistic Mysteries and Christian Sacraments», *Mnemosyne* S. IV 5 (1952), 172-213 = *Early Gentile Christianity and its Hellenistic Background*, New York-Evanston-London, 1964, σελ. 109-145. Εξάφραση σ' αυτή την τακτική αποτελεί η έρευνα του R. Gordon («Mithraism and Roman Society», *Social Factors in the Explanation of Religious Change in the Roman Empire*, *Religion* 2 [1972], 92-121), όπου για πρώτη φορά εξετάζει στη δεκαετία του '70 τη λατρεία του Μίθρα σε σχέση με την κοινωνική συνάφεια της εποχής του. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό. π., σελ. 134.

μιας κριτικής θέσης ως προς τις αντιλήψεις και τον τρόπο σκέψης της εποχής. Ενδιαφέρονται μόνο για τη συγκέντρωση πολύτιμου, κατά τα άλλα, υλικού που περιορίζεται στο περιβάλλον της θρησκείας. Στο συνολικό τους έργο σπάνια συναντούμε αναφορές σχετικά με τις διαφορές και τις διαφωνίες που παρατηρούνται ανάμεσα στις διάφορες «Σχολές» της εποχής τους.

Η σχέση των λατρειών του ελληνορωμαϊκού κόσμου και του αρχέγονου Χριστιανισμού θα πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο αναλογιών. Η ορθή εκτίμηση της συγκρητιστικής προσπάθειας των ανθρώπων απαιτεί τη χρήση μεθοδολογικών αρχών. Στην προκειμένη περίπτωση η αρχή που πληρεί αυτή την προϋπόθεση μπορεί να εντοπισθεί στις «αναλογικές διαδικασίες», οι οποίες αξιοποιούνται σε παράλληλες θρησκευτικές καταστάσεις και διαμορφώνονται πάντοτε με βάση τα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Η χρησιμοποίησή τους είναι απαραίτητη κάθε φορά που εξετάζουμε θρησκευτικές παραδόσεις που προέρχονται από ξένα μεταξύ τους πολιτιστικά περιβάλλοντα και έρχονται σε επικοινωνία μεταξύ τους, εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών της εποχής. Τότε, δημιουργούνται ανάμεσα σε διαφορετικούς θρησκευτικούς τρόπους έκφρασης μια σειρά από μετωνυμικές συνδέσεις. Δημιουργείται έτσι μια κοινή βάση επικοινωνίας παρόλο που δεν έχουν μεταξύ τους καμιά κοινή ουσία. Για να φθάσουμε σε ορθά συμπεράσματα, πρέπει να αναγνωρίσουμε ανάμεσα στα συγκρινόμενα είδη την ύπαρξη διαφορών παρά ομοιοτήτων. Η ύπαρξη των ομοιοτήτων καθώς και οι παραλληλισμοί είναι συνήθως δημιούργημα της σκέψης του ερευνητή που συγκρίνει μεταξύ τους τα δύο αυτά διαφορετικά αντικείμενα.

Η αναλογία είναι από τα σημαντικότερα μέσα για να κατανοήσουμε τις θρησκείες με καθαρά επιστημονικό τρόπο. Σύμφωνα με τον J. Z. Smith η τακτική ανεύρεσης ομοιοτήτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια συνέπεια των «αναλογικών διαδικασιών», οι οποίες ανταποκρίνονται σε παράλληλα είδη θρησκευτικών καταστάσεων που επικρατούν σε ένα πολιτιστικό περιβάλλον, το οποίο διαμορφώνεται με βάση τα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Το πρόβλημα να είναι εξηγήσουμε τις δια-πολιτιστικές ομοιότητες. Όλες οι θρησκείες, όπως και οι πολιτισμοί είναι διαφορετικές αν συγκριθούν μεταξύ τους, και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να αποφεύγεται η εύρεση «κοινών φανταστικών δεδομένων». Σε μια ιστορική έρευνα είναι σπουδαίο να αναγνωρίσουμε τα αναλογικά στοιχεία στους διαφορετικούς τρόπους σκέψης, επειδή μόνο αυτό το στοιχείο επιτρέπει την κατανόηση

των πραγμάτων που φαίνονται να είναι διαφορετικά⁴⁵.

2. Η μετάβαση στη μελέτη των θρησκειών της ελληνορωμαϊκής εποχής.

Αποφασιστικό πλήγμα στην παντοδυναμία της «Θρησκευοιστορικής Σχολής» επιφέρει στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η κριτική που ασκείται από τον Carsten Colpe στη μεθοδολογική τακτική των παραπάνω ερευνητών⁴⁶. Παρόμοια κριτική στάση ακολουθούν όμως και οι εκπρόσωποι της λεγόμενης «Ιταλικής Σχολής», οι οποίοι βασίζονται στα δεδομένα της ιστορικοσυγκριτικής μεθοδολογίας και κυριαρχούν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Ιδρυτής της θεωρείται ο R. Pettazoni, ο οποίος είναι ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους της θρησκευοιστορικής έρευνας κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα⁴⁷. Ο A. Brelich, που είναι ο διάδοχος του, αμφισβητεί τις θέσεις της «Θρησκευοιστορικής Σχολής» παρουσιάζοντας με έντονα κατηγορηματικό τρόπο τις εμφανείς αδυναμίες των θέσεων και της μεθοδολογίας τους⁴⁸. Το ίδιο πνεύμα συνεχίζει να επικρατεί και από τη διάδοχη κατάσταση που εκπροσωπείται από τον U. Bianchi και τους μαθητές του. Πρωτεύουσα θέση στο συνολικό ερευνητικό τους έργο καταλαμβάνει η έρευνα των λατρειών του ελληνοιστιικού κόσμου, οι οποίες χαρακτηρίζονται, από τους εκπροσώπους της Σχολής, ως «λατρείες του δεύτερου Ελληνισμού»⁴⁹. Ο χαρακτηρισμός σχετίζεται άμεσα με την περί-

45. Σχετικά με τη σημασία της «αναλογίας» στη σύγκριση βλ. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό.π., σελ. 47-51' 110 112-114. Του ιδίου «When the Chips Break», in: του ιδίου, *Relating Religion. Essays in the Study of Religion*, Chicago-London, 2004a, σελ. 1-60, ιδιαιτ. σελ. 14' 24-25. Του ιδίου, «Acknowledgments: Morphology and History in Mircea Eliade's Patterns in Comparative Religion (1949-1999). Part II: The Texture of the Work», του ιδίου, ό.π., σελ. 80-100, ιδιαιτ. σελ. 92-94. Του ιδίου, «Close Encounters of Diverse Kinds», του ιδίου, ό.π., σελ. 303-322, ιδιαιτ. σελ. 315. Του ιδίου, «Re: Corinthians», του ιδίου, ό.π., σελ. 340-361, ιδιαιτ. σελ. 346.

46. C. Colpe, *Die Religionsgeschichtliche Schule*, Göttingen 1961.

47. *I Misteri*, ό.π.

48. Σχετικά με την κριτική που ασκεί ο Ιταλός ερευνητής στις θέσεις της «Θρησκευοιστορικής Σχολής» βλ. A. Brelich, «Quirinus. Una divinità romana alla luce della comparazione storica», ό.π., σελ. 92-98. Πρβλ. επίσης, G. Sfameni Gasparo, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, ό.π., σελ. xx.

49. Βλ. U. Bianchi, *La Religione Greca*, Torino, 1975b, σελ. 239-241. Ennio Sanzi, «Salute e salvezza nei culti di secondo ellenismo», in: *Misteri, Soteriologia, Dualismo* (Prefazione di G. Sfameni Gasparo) (Collana Verde, 12), Roma, 1996, σελ. 41-57. Του ιδίου, «Iniziazione e soteriologia nei culti di mistero del secondo ellenismo», in:

οδο της λεγόμενης “Δεύτερης Σοφιστικής” (2ος μ.Χ. αιώνας) κατά τη διάρκεια της οποίας οι εκπρόσωποι του πνεύματος προτιμούν την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό τρόπο σκέψης από τη λατινική γλώσσα και τον αντίστοιχο τρόπο σκέψης⁵⁰.

Οι εκπρόσωποι της συγκεκριμένης Σχολής ερευνούν τις θρησκείες της αρχαιότητας με βάση την ιστορία και τη σύγκριση των θρησκευτικών και των λατρευτικών εκδηλώσεων των ανθρώπων σε διάφορες ιστορικές περιόδους πάνω σε μια διαχρονική και συγχρονική διάσταση⁵¹. Οι βασικές

του ιδίου, ό.π., σελ. 59-72. Του ιδίου, «'Corpo' e «'Spirito' nell' esperienza religiosa dei culti misterici del secondo Ellenismo», in: *Cultura e Promozione Umana. La cura del corpo e dello spirit dai primi secoli cristiani al Mesiaevo: contributi e attualizzazioni ulterior. Convegno internazionale di studi Oasi «Maria Santissima di Troiana, 29 Ottobre-10 November 1999*, Troina (EN), 2000, σελ. 227-268. G. Sfameni Gasparo, «Misteri e culti oriental: un problema storico-religioso», in: C. Bonnet - J. Rüpke - P. Scarpi (Hrsg.), *Religions Orientales - Culti Misterici. Neue Perspektiven - Nouvelles Perspectives - Prospettive Nuove* (Postdamer Altertumwissenschaftliche Beiträge, 16) (Alte Geschichte), Stuttgart, 2006, σελ. 181-210. Βλ. επίσης H. S. Versnel, *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism* (Inconsistencies in Greek and Roman Religion, I), Leiden - New York - København - Köln, 1990 (21998), σελ. 36. P. Veyne, «Une évolution du paganisme gréco-romain: injustice et piété des dieux, leurs orders iu 'oracle'», *Latomus* 45 (1986), 259-283.

50. Σχετικά με την περίοδο της «Δεύτερης Σοφιστικής» βλ. Αχιλλέως Τατίου, *Λευκίππη και Κλειτοφών*. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Γ. Γεωργομανωλάκης, Αθήνα, 1980. T. Haag, *Το αρχαίο Μυθιστόρημα* (μετ. Τζ. Μαστοράκη, μετ. παραδειμάτων Γ. Γεωργομανωλάκης), Αθήνα, 1992, σελ. 133-139. G. Sandy, *The Greek World of Apuleius. Apuleius and the Second Sophistic* (MNEMOSYNE, 174), Leiden-New York, Köln, 1997.
51. U. Bianchi, *Saggi di Metodologia della Storia delle Religioni* (Nuovi Saggi, 75), Roma, 1979b. Του ιδίου, *Problemi di Storia delle Religioni*, Roma, 21968 (1958) = του ιδίου, *Probleme der Religionsgeschichte*, (Übers. Elis. Serelman) (Kleine Vanderhoeck & Ruprecht - Reihe, 203/204), Göttingen, 1964. Του ιδίου, «La Storia delle Religioni», in: G. Castellan, *Storia delle Religioni*, vols I-VI, Torino, 1971, *ιδιατ.* τομ. I, σελ. 1-168. Του ιδίου, «The Definition of religion. On the Methodology of Historical - Comparative Research», in: του ιδίου, - C. J. Bleeker- A. Bausani (eds.), *Problems and Methods of the History of Religions, Proceedings of the Study Conference Organized by the Italian Society for the History of Religions on the Occasion of the Tenth Anniversary of the Death of Raffaele Pettazzoni, Rome, 6th to 8th December, 1969* (SHRSN, 19), London, 1972b, σελ. 15-34. Του ιδίου, *History of Religions*, Leiden, 1975a. Του ιδίου, «Current Methodological Issues in the History of Religions», in: J. W. Kitagawa (ed.), *The History of Religions. Retrospect and Prospect*, New

αρχές της ιστορικο - συγκρητιστικής μεθόδου έχουν αποδείξει ότι η σύγκριση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα φαινόμενα ή στοιχεία επιτυγχάνεται κυρίως με την παρατήρηση των διαφορών παρά των ομοιοτήτων τους. Η παραπάνω θέση αποκτά μεγαλύτερη ισχύ, ιδιαίτερα όταν η σύγκριση διαφοροποιείται από την επισήμανση των αναλογιών⁵². Η συγκεκριμένη μεθοδολογία βασίζεται κυρίως στη χρήση των κειμένων (επιγραφές και αρχαιολογικά ευρήματα), τα οποία ερευνώνται με βάση τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στην ιστορία του πολιτισμού. Καθίσταται έτσι εφικτή η προσέγγιση και η κατανόηση του παρελθόντος όπως και του διαφορετικού τρόπου ζωής και σκέψης⁵³. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται οι γενικεύσεις και η *sui generis* ερευνητική τακτική της φαινομενολογικής μεθοδολογίας που κυριάρχησε στη θρησιολογική έρευνα ήδη από τις

- York-London, 1985, σελ. 53-72. Του ιδίου, «History of Religions», in: M. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religions*, vol. VII (1987), σελ. 399-408. Του ιδίου, «The Study of Religion of Catholic Culture», in: M. Pye (ed.), *Marburg Revisited. Institutions and Strategies in the Study of Religion*, Marburg, 1989, σελ. 49-54. Του ιδίου, «Method, theory and the Selected Matter», in: L. H. Martin (ed.), *Religious Transformations and Socio-Political Change*, Berlin-New York, 1993, σελ. 349-355. του ιδίου, «Concluding remarks». *The History of religions*, in: του ιδίου, (ed.), *The Notion of 'Religion' in Comparative Research. Selected Proceedings of the XVIth Congress of the International Association for the History of religions, Roma 3rd-8th September* (Storia delle religioni, 8), Roma, σελ. 1984, 919-921. G. Sfameni Gasparo, «History of Religions. A Retrospective and Prospective View», in: U. Bianchi (ed.), *The Notion of 'Religion' in Comparative Research*, ό.π., σελ. 913-917. G. Mihelcic, *Una Religione di Libertà. Raffaele Pettazzoni e la Scuola Romana di Storia delle Religioni* (Premessa P. Coda. Prefazione di Carlo Prandi), (Contributi di Teologia, 36), Roma, 2003.
52. U. Bianchi, «Il problema della determinazione dell' oggetto della storia delle religioni», in: του ιδίου, *Saggi di Metodologia della Storia delle Religioni*, ό.π., σελ. 65- 96, *ιδιατ.* σελ. 72. 83. Του ιδίου, «La religione nella storia delle religioni», in: του ιδίου, ό.π., σελ. 99-106, *ιδιατ.* σελ. 104. Του ιδίου, «Osservazioni riguardanti l' uso delle parole «religione» e «sacro», in: του ιδίου, ό.π., σελ. 109-122, *ιδιατ.* σελ. 113. 115. 119. 120. Του ιδίου, «Storia delle Religioni», in: L. Sartori, *Le science della religione oggi*, Bologna, 1983, 145-175 G. Mihelic, *Una Religione di libertà*, ό.π. 36, σελ. 189-194.
53. Βλ. U. Bianchi, «Prolegomena I: The Religio-Historical Question of the Mysterics of Mithra», in: *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario su 'La specificità storico-religiosa dei Mister di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia'*, Roma e Ostia 28-31 Marzo 1978 (EPRO, 80), Roma-Leiden, 1979, σελ. 3-29, *ιδιατ.* σελ. 16-17. Του ιδίου, *History of Religions*, ό. π., σελ. 201-212.

αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵⁴. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 κυριαρχεί στην βορειοαμερικανική έρευνα αλλά και στα παγκόσμια επιστημονικά δεδομένα η μορφή του Mircea Eliade. Η αδιαφυσήτητα κυριαρχία και η πνευματική ακτινοβολία του ερευνητή συντελεί ώστε οι περισσότεροι ερευνητές που ασχολούνται με τη μελέτη των θρησκειών να προσβλέπουν με δέος στο Πανεπιστήμιο του Chicago, που χαρακτηρίζεται ως η «Μέκκα της Θρησκευολογίας».

Η ορθή χρήση των μνημείων του παρελθόντος απομακρύνει την ερευνητική μας πορεία από τους υφάλους μιας στατικής έρευνας της θρησκείας με αποτέλεσμα να τονίζεται, μέσω των ιστορικών μεταβολών, η δυναμική διάστασή της. Η συνάφεια αποτελεί ένα από τα πρώτα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνουμε πάντοτε υπόψη μας στη μελέτη ενός κειμένου, αφού έτσι αξιολογούμε το συγκεκριμένο κείμενο με βάση τις αντιλήψεις που κυριαρχούν στο οικείο του περιβάλλον. Παράλληλα, συνυπολογίζονται και τα διάφορα πολιτιστικά δεδομένα, όπως οι καλλιτεχνικές δημιουργίες της εποχής, τα κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα. Η ανυποψίαστη χρησιμοποίηση των μαρτυριών και η μη κριτική αξιολόγησή τους όχι μόνο δεν βοηθούν στον αντικειμενικό σκοπό του ερευνητή, αλλά οδηγούν και σε απαράδεκτες και επιπόλαιες ιστορικές γενικεύσεις. Ο ερευνητής υποχρεώνεται «εκ των πραγμάτων» να προχωρήσει στην ορθή κατανόηση των πηγών και να ανιχνεύσει ιδιαίτερα τους λόγους παραγωγής και συγγραφής τους. Η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι σε όλες τις ιστορικές περιόδους της ανθρωπότητας, το ένα στοιχείο βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση με το άλλο και όλα μαζί συνιστούν ένα αδιάσπαστο σύνολο. Η ερευνητική προσπάθεια θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την κατασκευή ενός πολύπλοκου μωσαϊκού, στο οποίο, αν δεν τοποθετηθούν όλες οι ψηφίδες στην κατάλληλη θέση, δεν μπορούμε να αναπαραστήσουμε με πληρότητα την ει-

54. Σχετικά με τη *sui genesis* μεθοδολογία που επικρατεί στη θρησκευολογική έρευνα βλ. Russell McCutcheon, *Manufacturing Religion*, ό. π. του ίδιου, «Redescribing Religion' as Social Formation. Towards a Social Theory of Religion», in: Thomas A. Idinopoulos – Bryan C. Wilson (eds.), *What is Religion? Origins, Definitions and Explanations*, Leiden, 1998, σελ. 51-72. Του ίδιου, *The Discipline of Religion. Structure, Meaning, Rhetoric*, London, 2003. Πρβλ. επίσης Gavin Flood, *Beyond Phenomenology. Rethinking the Study of Religion*, London-New York, 1999. Gerhard van den Heeven, «Redescribing Graeco-Roman Antiquity. On Religion and History of Religion», *Religion and Theology* 12, 3-4 (2005a), 211-237, *ιδιαιτ.* σελ. 218-219.

κόνα που προσδοκούμε⁵⁵.

Μέσω της φιλολογικής χρήσης των πηγών στο πλαίσιο μιας ιστορικο-συγκριτικής έρευνας, οδηγούμαστε σε σωστή και όχι ετεροχρονισμένη χρήση των μαρτυριών, κάτι που οδηγεί σε μια *a posteriori* εξαγωγή συμπερασμάτων τα οποία περισσότερο συσκοτίζουν παρά διαφωτίζουν τα δεδομένα της έρευνας. Ως χαρακτηριστικό παραδείγμα μια τέτοιας τακτικής θα μπορούσε να αναφερθεί η περίπτωση έρευνας της Ελευσίνας λατρείας. Η λατρεία αυτή βρίσκεται από τον 6^ο π.Χ. έως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα στο προσκήνιο της θρησκευτικής ζωής των Ελλήνων. Βασικές μαρτυρίες γι' αυτήν αποτελούν το κείμενο του λεγόμενου Ψευδο-Ομηρικού Ύμνου στη Δήμητρα (6^{ος} π.Χ. αιώνας), η Ορφική παραλλαγή του Ύμνου (5^{ος} π.Χ. αιώνας) και οι μαρτυρίες των χριστιανών συγγραφέων του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα (Κλήμης Αλεξανδρέυς, Αρνόβιος, κ.ά). Αν δε λάβουμε υπόψη μας όλες εκείνες τις ιστορικές διαφοροποιήσεις που έπερχονται με την πάροδο των αιώνων στο χώρο της λατρείας αλλά και του συνολικού αρχαιοελληνικού τρόπου ζωής και σκέψης, τότε θα οδηγηθούμε σε συμπεράσματα που απέχουν κατά πολύ από την πραγματικότητα της συγκεκριμένης λατρείας⁵⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ιδιόμορφης χρήσης της ιστορίας ως μέσου μελέτης της θρησκείας μπορεί να αποτελέσει, στην προκειμένη περίπτωση, το έργο του Μ. Eliade, ο οποίος στο έργο του *Ιστορία των Θρησκευτικών Ιδεών (Geschichte der religiösen Ideen)* εξετάζει τη συγκεκριμένη λατρεία χωρίς να διαφοροποιεί την όλη ιστορική εξέλιξή της⁵⁷. Απλώς την αναφέρει ως ένα παράδειγμα «ιεροφάνειας» (ή «κρατοφάνειας») ανάμεσα στα θρησκευτικά μορφώματα του ανθρώπινου πολιτισμού που παρουσιάζει στο έργο του⁵⁸. Η ιστορία και συγκεκριμένα «ο τρόμος της

55. Βλ. παρακάτω σελ. 45-46.

56. Βλ. Γ. Ε. Μυλωνάς, «Μαρτυρία Χριστιανών Συγγραφέων δια τα Μυστήρια της Ελευσίνας». *ΕΕΦΣ* IX (1958-1959), 127-135. G. Sfameni Gasparo, *Misteri e culti mistici di Demetra* (Storia delle Religioni, 3), Roma, 1986, σελ. 77-87. F. Mora, *Arnobio e i culti di mistero. Analisi storico-religiosa del V libro dell' Adversus Nationes* (Storia delle Religioni, 10), Roma, 1994, σελ. 70-73, 172-178. Π. Παχής, *Δήμητρα Καρποφόρος. Θρησκεία και αγροτική οικονομία του αρχαιοελληνικού κόσμου* (ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ, 17), Αθήνα, 1998, σελ. 86-124.

57. Μ. Eliade, *Geschichte der religiösen Ideen*, Bd. I: *Von der Steinzeit bis zu den Mysterien der Eleusis* (Übers. Elisabeth Daplap), Freiburg im Breisgau, 1978, σελ. 268-278.

58. Σχετικά με τη χρήση αυτού του όρου στα έργα του Μ. Eliade βλ. R. T. McCutcheon, «Closing the Eliadean with some Dignity», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Reli-*

ιστορίας» (σύμφωνα με την προσφιλή έκφραση του παραπάνω ερευνητή) παραθεωρείται εντελώς προς όφελος μιας ανιστορικής θεώρησης των πραγμάτων⁵⁹.

Σύμφωνα με τη μεθοδολογία της ιστορικό-συγκριτικής έρευνας, αυτές οι θεότητες (Όσιρις, Άττις, Άδωνις) ανήκουν στην γενική κατηγορία των «δννησκουσών θεοτήτων» ή «θεοτήτων που υπόκεινται σε μεταβολή» (σύμφωνα με τους εκπροσώπους της «Ιταλικής Σχολής»), χαρακτηριστικό των οποίων αποτελεί το φαινόμενο της «απουσίας-παρουσίας», που είναι απόρροια της περιπέτειας (του «πάθους»), στην οποία υπόκεινται και αντικατοπτρίζει την κυκλική αντίληψη για τον κόσμο όπως και τις αντι-

gious Worlds. The Meaning and the End of Mircea Eliade (SUNY Series. Issues in the Study of Religion), New York, 2001, σελ. 11- 23, ιδιαιτ. σελ. 12. C. Olson, «Eliade, the Comparative Method, Historical Context, and Difference», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious Worlds*, ό.π., σελ. 59 - 76, ιδιαιτ. σελ. 67. 69. R. Permenter, «Romantic Postmodernism and the Literary Eliade», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious World*, ό.π., σελ. 95- 116, ιδιαιτ. σελ. 102. 108. N. J. Girardot, «Smiles and Whispers. Nostalgic Reflections on Mircea Eliade's Significance for the Study of Religion», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious World*, ό.π., σελ. 143-163, ιδιαιτ. σελ. 161. D. Cave, «Eliade's Interpretation of Sacred Sace and Its Role toward the Cultivation of Virtue», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious World*, ό.π., σελ. 235- 248, ιδιαιτ. σελ. 238. Βλ. επίσης M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion* (transl. R. Sheed), Cleveland, 1968, σελ. 5 = του ίδιου, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών* (προλεγόμενα G. Dumézil) (μετ. Έλση Τούτη), Αθήνα, 1981, σελ. 15-19. 26-33. 41-47. Του ίδιου, *Autobiography*, vol. I: 1907-1937. *Journey East, Journey West* (transl. Mac Linscott Ricketts), San Francisco, 1981, *passim*. *Autobiography*, vol. II: 1937-1960. *Exile's Odyssey*, (transl. Mac Linscott Ricketts), Chicago-London, 1988, *passim*.

59. Σχετικά με τη χρήση αυτού του όρου στα έργα του M. Eliade, βλ. D. Allen, «Mircea Eliade's View of the study of Religion as the Basis for Cultural and Spiritual Renewal», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious World*, ό.π., σελ. 207- 233, ιδιαιτ. σελ. 221-222. 228. M. Eliade, *The Myth of the Eternal Return*. (transl. W. R. Trask), New York 1954, σελ. 139-162 = του ίδιου, *Κόσμος και Ιστορία. Ο Μύθος της Αέναου Επαναλήψεως* (μετ. Θ. Λαζάρη), Αθήνα 1966), σελ. 139-160. Του ίδιου, *Die Prüfung des Labyrinths. Gespräche mit Claude - Henri Rocquet* (Übers. Iva Moldenhauer), Frankfurt, 1987, 143-146. Του ίδιου, *Autobiography*, vol. I: 1907-1937. *Journey East, Journey West*, ό.π., *passim*. Του ίδιου, *Autobiography*, vol. II: 1937-1960. *Exile's Odyssey*, ό.π., *passim*. Του ίδιου, «Εμπειρίες μιας ζωής αφιερωμένης στην Ιστορία των Θρησκειών», *ΕΠΟΠΤΕΙΑ*, 1980, (Σεπτέμβριος) (ΑΓΟΡΑ: Συζητήσεις), σελ. 633-643, ιδιαιτ. σελ. 637-641.

λήψεις των ανθρώπων που ζουν με βάση την αγροτική οικονομία⁶⁰. Οι άνθρωποι συνειδητοποιούν την εξάρτησή τους από το περιβάλλον, με την εναλλαγή των εποχών, με τις οποίες επέρχεται διαδοχικά ο μαρasmus και η αναγέννηση της φύσης. Το μυθικό γεγονός, που συνδέεται με αυτές τις θεότητες λαμβάνει χώρα «άπαξ δια παντός» σε κάποια μυθική περίοδο, ενώ οι τελετές του τυπικού των λατρειών τους αποσκοπούν στο να επαναλάβουν και να αναπαραστήσουν, κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων χρονικών περιόδων, αυτό το μοναδικό και ανεπανάληπτο γεγονός. Το πάθος είναι αποτέλεσμα της κρίσης που δημιουργείται ενίοτε στις σχέσεις της θεάς και του παρέδρου της ή της πάλης των θεών με τα αντίρροπα στοιχεία της φύσης. Συνέπεια της «περιπέτειας» των θεοτήτων είναι ο θάνατός τους μετά τον οποίο κυριαρχούν στο χώρο του Άδη, από όπου έχουν τη δυνατότητα να στείλουν τις ευλογίες τους για ευημερία στον άνω κόσμο. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ο Όσιρις, ο Άττις και ο Άδωνις. Πεδαινούν και μεταβαίνουν στον Άδη, από τον οποίο δεν επιστρέφουν. Εκεί ζουν σε μια ιδιαίτερη κατάσταση και στέλνουν την ευλογία τους στους ανθρώπους από τα βάθη της γης⁶¹. Ο Όσιρις γίνεται ο βασιλιάς των νεκρών⁶² και ο Άττις μετατρέπεται σ' ένα «ζωντανό πτώμα». Η παραπάνω κατάσταση επιβεβαιώνεται και από τη θέση που έχει το πεύκο, δένδρο με ιδιαίτερη σημασία στο τυπικό της λατρείας του Άττι. Η G. Sfameni Gasparro θεωρεί ότι «το δένδρο αυτό, εξαιτίας της αειθαλούς φύσης του, φανερώνει στους πιστούς της λατρείας τη διαρκή παρουσία της θεότητας. Αποκρύπτεται ο θάνατος που επέρχεται στη βλάστηση και ο Άττις, ως κύριος εκπρόσωπος του φυτικού βασιλείου, παρουσιάζεται ως ο εγγυητής για την απόκτηση

60. Ο χαρακτηρισμός αυτός κυριαρχεί στα έργα των εκπροσώπων της «Ιταλικής Σχολής» και προέρχεται από το κείμενο του Πλουτάρχου, *Περί Ισιδος και Οσιρίδος*, 25, 360 C. Βλ. επίσης J. G. Griffiths (ed.), *De Iside et Osiride. Introduction, Translation and Commentary*, London, 1970, σελ. 154- 156. 383-386. Πλούταρχος, *Περί του Εΐ του έν Δελφοίς* 9. 389A. Πρβλ. επίσης U. Bianchi, *The Greek Mysteries*, ό. π., σελ. 2.

61. Βλ. σχετικά U. Bianchi, «Attualità di una interpretazione religionsgeschichtlich», in: *Adonis, Relazioni del Colloquio in Roma, 22-23 maggio 1981*, Roma, 1984b, σελ. 73-81, ιδιαιτ. σελ. 74-75. G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the cult of Cybele and Attis*, ό. π., σελ. xvi-xvii. Π. Παχής, *Το νερό και το αίμα στις μυστηριακές λατρείες της ελληνιστικής εποχής*, Διατρ. Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 79-80.

62. Βλ. U. Bianchi, «Prolegomena I», του ίδιου (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 11. H. Frankfort, «The Dying God», ό. π.

της αιωνιότητας»⁶³. Σε μια εντελώς διαφορετική διάσταση παρουσιάζεται στο μύθο ο Μίθρας, ο οποίος αντίθετα με τους πάσχοντες Όσιρι, Αττι και Αδωνι, είναι ο «ανίκητος θεός» (*invictus deus*), που με τις ηρωικές του πράξεις φέρνει την επιδιωκόμενη σωτηρία. Πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ο συγκεκριμένος θεός δεν ταυτίσθηκε με τις θεότητες της ευφορίας, οι οποίες διακρίνονται για τον παθητικό τους χαρακτήρα, αλλά αντίθετα διατήρησε πάντοτε τον ηρωικό χαρακτήρα του ανίκητου και γι' αυτό λατρεύταν κυρίως από τους στρατιώτες⁶⁴.

Η πρωτόγνωρη αυτή πραγματικότητα ξενίζει τους ανθρώπους της αρχαιότητας. Εκείνοι πιστεύουν ότι οι θεοί τους είναι αδάνατοι, περιβεβλημένοι με μια μακάρια ευδαιμονία (τὰ βεῖα ζῶντες), η οποία είναι αποκλειστικό προνόμιο των αθανάτων. Στο περιβάλλον του θεϊκού κόσμου γίνονται αποδεκτοί οι εκλεκτοί των θεών, που διακρίνονται από το πλήθος των υπολοίπων θνητών, εξαιτίας των ηρωικών πράξεων ή άλλων εξαιρετικών ικανοτήτων τους και μεταφέρονται στην κατοικία των θεών ή στις «Νήσους των Μακάρων». Πίσω από τις αντιλήψεις αυτές βρίσκεται η δομή της μυκηναϊκής κοινωνίας. Το ολύμπιο πάνθεον άλλωστε, είναι δημιουργήμα των επών του Ομήρου και του Ησιόδου, έργα που εξαίρουν την ηρωική φύση των θεών και των ανθρώπων. Αντίθετα, η λατρεία των θεοτήτων της Ανατολής διαμορφώνεται σε σχέση με άλλους τομείς της πραγματικότητας και κάτω από την επίδραση διαφορετικών αντιλήψεων, αναγκών και προσδοκιών. Συνδέονται με τη φύση και την εναλλαγή των εποχών ή παρέμβαση τους στα ανθρώπινα πράγματα αφορά τον κόσμο της παραγωγής και της αγροτικής εργασίας⁶⁵.

Ένα ακόμη βασικό σημείο στην όλη μεθοδολογία των ερευνητών της λεγομένης «Ιταλικής Σχολής» είναι η ταξινόμηση του τελετουργικού τυ-

63. G. Sfameni Gasparro, «Significato e ruolo del sangue nel culto di Cibele e Attis», in: F. Vattioni (a cura di), *Sangue e antropologia nella letteratura cristiana. Atti della terza settimana di Studio, Roma 29 Novembre - 4 Dicembre 1982*, Roma 1983, τομ. I, σελ. 199-232, ιδιαιτ. σελ. 230. Βλ. επίσης Π. Παχή, *Το νερό και το αίμα στις μυστηριακές λατρείες*, ό. π., σελ. 98.

64. Για τη σημασία του Μίθρα ως «ανίκητου θεού» βλ. U. Bianchi, «Prolegomena I», ό. π., σελ. 9-29.

65. Βλ. U. Bianchi, «Prolegomena I», in: του ίδιου (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό. π., σελ. 5-6. G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the cult of Cybele and Attis*, ό. π., σελ. xvii

πικού των λατρειών⁶⁶. Αναφέρουμε παρακάτω τις τρεις κατηγορίες ανάλογα με το τυπικό τους:

Μια κατηγορία αποτελεί η λατρεία των «μυστικών θεοτήτων» (πάσχουσες θεότητες) (Όσιρις, Αττις, Αδωνις). Το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η σύνδεσή τους με τον ετήσιο αγροτικό κύκλο, ο οποίος σχετίζεται με τη νέκρωση της φύσης το χειμώνα και την αναζωογόνησή της κατά τη διάρκεια της άνοιξης. Η τύχη των συγκεκριμένων θεοτήτων και η συνολική πορεία της φύσης είναι παράλληλα φαινόμενα, τα οποία έχουν άμεσο αντίκτυπο στη ζωή των ανθρώπων, δίνοντάς τους διαρκή ελπίδα για έναν ευτυχισμένο επίγειο βίο.

Σε μια δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι λατρείες των θεοτήτων που χαρακτηρίζονται ως «μυστηριακές». Διακρίνονται από την προηγούμενη εξαιτίας του εσωτερικού και μυσταγωγικού χαρακτήρα των τελετών τους. Η Τελετή της μύησης, αποκορύφωμα όλων των τελετουργιών, αποτελεί την κατ' εξοχήν ειδοποιό διαφορά, σε σχέση με την προηγούμενη κατηγο-

66. Σχετικά με την τυπολογία που παρουσιάζουν οι λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχής σύμφωνα με τους εκπροσώπους της «Ιταλικής Σχολής» βλ. U. Bianchi, «Le problème des origines du gnosticisme et d'histoire des religions», *Numen* 12 (1965a), 161-178. Του ίδιου, «Initiation, mystères, gnose», in: C. J. Bleeker (ed.), *Initiation. Contributions to the Theme of the Study-conference of the International Association for the History of Religions held at Strasburg, Sept. 17th to 22nd, 1964* (Numen Supplement, 10), Leiden, 1965b, 154-171= του ίδιου, *Selected Essays on Gnosticism, Dualism and Mysteries* (Numen Supplement, 38), Leiden, 1978, 159-176. Του ίδιου, «Le problème des origines du gnosticisme», Του ίδιου (ed.), *Le origini di Gnosticismo* (Numen Supplement, 12) (Leiden, 1967), σελ. 1-27, ιδιαιτ. σελ. 10-13. Του ίδιου, «Psyche and Destiny», in: E. J. Sharpe-J. R. Hinnells (eds.), *Man and His Salvation. Studies in Memory of S. G. F. Brandon* (Manchester, 1973), σελ. 53-64, ιδιαιτ. σελ. 53-57 = του ίδιου, *Selected Essays on Gnosticism, Dualism and Mysteries*, ό. π., σελ. 196-208. Του ίδιου, *The Greek Mysteries*, ό. π., σελ. 1-8. Του ίδιου, *Prometeo, Orfeo, Adamo. Tematiche religiose sul destino, il male, la salvezza* Roma, 1976b, σελ. 59-60. 71-94. 129-143. 188-190. 259-265. Του ίδιου, «Prolegomena», in: του ίδιου (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό. π., σελ. 3-60. Του ίδιου, «La tipologia storica dei misteri di Mithra», *ANRW II* 17,4 (1984), 2116-2134, ιδιαιτ. σελ. 2116. του ίδιου, «Lo Studio delle religioni di Mistero», in: του ίδιου, - M. J. Vermaseren (eds.), *La Soteriologia dei Culti Orientali nell' Impero Romano*, ό. π., σελ. 1-16, ιδιαιτ. σελ. 5-6. G. Sfameni Gasparro, «Riflessioni ulteriori su Mithra 'dio mistico'», in: U. Bianchi (ed.), ό. π., σελ. 397-408. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό. π., σελ. 229-255, ιδιαιτ. σελ. 255. Βλ. επίσης J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό. π., σελ. 107-108.

ρία των τελετών⁶⁷. Με τη μύηση επιτυγχάνεται η εποπτεία, που οδηγεί το μύστη στη μακαριότητα, δηλαδή την εγκόσμια και μεταθανάτια σωτηρία. Έτσι ο πιστός αποκτά ένα αίσθημα απόλυτης ασφάλειας και μακαριότητας, που τον κάνει να ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Με τον τρόπο αυτό συντελείται η ιδιαίτερη μεταμόρφωση του πιστού και η μετάβασή του σε μια νέα πραγματικότητα. Τυπικές μυστηριακές λατρείες θεωρούνται τα Μυστήρια της Ελευσίνας, των Καβείρων στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια και του Μίθρα κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων⁶⁸. Οι τελετές των Ελευσινίων πραγματοποιούνται μόνο στο Τελε-

67. Σχετικά με τη σημασία της μύησης ως κορυφαίας «Τελετής» των μυστηριακών λατρειών βλ. P. Pachis, *Crossing the Boundaries and Initiation in the Hellenistic Mystery Cults*, *ΕΕΘΣ* (Ν.Σ. Τμήματος Θεολογίας) 10(2000), 187-220 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

68. Σχετικά με τη λατρεία της Ελευσίνας βλ. M. P. Nilsson, «Die eleusinischen Gottheiten», *ARW* 32 (1935), 97-141. G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, 31974 (1961). K. Clinton, *The Sacred Officials of the eleusinian Mysteries* (TAPS, NS 64), Philadelphia, 1974. Του ιδίου, *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae. Series in 80, XI), Stockholm, 1992. Του ιδίου, «The eleusinian Mysteries and Panhellenism in Democratic Athens», in: W. Coulson (ed.), *Archeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford, 1994, σελ. 161-172. G. Sfameni Gasparo, *Misteri e culti misterici di Demetra* (Storia delle Religioni, 3), Roma, 1986. Της ίδιας, «Anodos e kathodos. Movimento nello spazio sacro e ritorno al tempo mitico. Sedi sacre e attività. Rituale nei culti di Demetra a carattere tesmoforico», in: D. Pezzoli Olgiati - F. Stolz (a cura di), *Cartografia religiosa. Religiöse Kartographie. Cartographie religieuse. Organizzazione, cofificazione e simblologia dello spazio nei sistemi religiosi* (Studia religiosa Helvetica. Series altera, 4), Bern-Berlin-Bruxelles-Frankfurt/M.- New York-Wien, 2000, σελ. 83-106. Της ίδιας, «Demetra e Kore-Perspheone a Eleusi. Assenze divine e destini umani», in: P. Xella (a cura di), *Quando un dio muore. Morti e assenze divine nelle antiche tradizioni mediterranee*, Verona, 2002, σελ. 151-179. L.H. Martin, «Greek Goddesses and Grain: The Sicilian Connection», *Helios* 17, 2 (1990b), 251-261. Π. Παχής, «Η Κάθαρση στα Ελευσίνια Μυστήρια: Προπαρασκευαστικές Τελετουργίες», *ΕΕΘΣ* (Ν.Σ. τμήμα Θεολογίας) I, (1990), σελ. 197-257. Του ιδίου, *Δήμητρα Καρπόφορος, ό. π.*, R. Parker, *Polytheism and Society Athens*, Oxford, 2005, 327-369. Σχετικά με τη λατρεία των Καβείρων ή των Μεγάλων θεών βλ. B. Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950. S. Guetel Cole, *Theoi Megaloi. The Cult of the Great Gods of Samothrace* (EPRO, 96), Leiden, 1984. Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό η έρευνα που διεξήγαγε ένας ακόμα ερευνητής της λεγόμενης «Ιταλικής Σχολής», ο G. Casadio, σχετικά με τη λατρεία του Διονύσου κατά τη διάρκεια των κλασικών και ελληνορωμαϊκών χρόνων, βλ. σχετικά G. Casadio. «Per un' indagine storico-religiosa sui culti di Dionis in relazione alla fenomenologia dei misteri, I»,

στήριον της Ελευσίνας, που θεωρείται ως ένα από τα κατ' εξοχήν λατρευτικά κέντρα της αρχαιοελληνικής θρησκείας. Η συγκεκριμένη λατρεία διατηρεί και κατά τη διάρκεια της ελληνοιστικής περιόδου την τελετουργική ιδιαιτερότητά της, η οποία συνδέεται απολύτως με τον τοπικό χαρακτήρα της. Αντίθετα, η μιθραϊκή λατρεία, ως γνήσιο δημιούργημα της οικουμενικής εποχής, έχει να παρουσιάσει πλήθος ναών (Μιθραϊά) σε ολόκληρη την επικράτεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Διαφορετική μορφή παρουσιάζουν οι λατρείες της Ίσιδας και της Κυβέλης που διακρίνονται για την εξωτερική και δημόσια μορφή του τυπικού τους, το οποίο όμως διαμορφώνεται στις περιοχές όπου αυτές διαδίδονται κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Μετά τη διάδοσή τους στον ελληνικό χώρο δέχονται την επίδραση του τυπικού της Ελευσίνας κατά τη διάρκεια του 1ου π. Χ. - 1ου μ. Χ. αιώνα, οπότε και αποκτούν πλέον μυστηριακό χαρακτήρα⁶⁹.

Το μυστηριακό στοιχείο δεν αντικαθιστά, αλλά συμπληρώνει την παρδοσιακή μορφή τους. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας τους σε σχέση με την πατροπαράδοτη θρησκεία θα μπορούσε να οριστεί ως εξής: «Οι μυστηριακές λατρείες εκφράζουν την 'εμπειρία' μιας βαθιάς αμοιβαίας επίδρασης του θείου και του ανθρώπινου. Η αλληλεπίδραση εκφράζεται είτε με την έννοια της συμμετοχής μιας ξεχωριστής ομάδας μυημένων στη λατρεία των "πασχουσών θεοτήτων" (εξαφάνιση και αναβίωση), είτε με την τελετουρ-

SMSR 48 (n. s. 6) (1981), 209-234. Του ιδίου, «Per un' indagine storico-religiosa sui culti di Dioniso in realazione alla fenomenologia dei misteri, II», *SMSR* 49 (n. s. 7) (1983), 123-149. Του ιδίου, «Dioniso e il sangue di Penteo nel culto di Corinto», in: F. Vattioni (a cura di), *Sangue e antropologia nella liturgia*, Roma, 1984a, tom. I, σελ. 87-117. Του ιδίου, «Adversaria Dionysiaca», *SMSR* 50 (n. s. 8) (1984b), 131-137. «Antropologia orfico-dionisiaca nel culto di Tebe», in: F. Vattioni (a cura di), *Sangue e antropologia. Riti e Culto*, Roma, 1987, tom. I, σελ. 191-260. Του ιδίου, *Storia del culto di Dioniso in Argolide*, Roma, 1994. *Il vino dell' anima*. Του ιδίου, *Storia del culto di Dioniso a Conto, Sicione, Trezene*, Roma, 1999a.

69. Βλ. σχετικά Πλούταρχος, *περί Ίσιδος και Όσιρίδος*, 27, 361 D-E. Πρβλ. επίσης J. G. Griffiths (ed.), Plutarch, *De Iside et Osiride, with an Introduction, Translation and Commentary*, Cambridge 1970, σελ. 390-392. Βλ. επίσης Απουλήιος, *Metamorph.* XI, 21-23. J. G. Griffiths (ed.), *Apuleius of Madauros. The Isis Book (Metamorphoses Book XI)* (EPRO, 39), Leiden 1975, σελ. 94-98. 277-308 (λατρεία Ίσιδας-Σάραπι). Κλήμης 'Αλεξανδρέως, *Προτρεπτικός* II 46-50 A-B (PG 8,76). Firmicus Maternus, *de errore profanorum religionum* (ed. R. Turcan), Paris, 1982a, σελ. XVIII 1. XXII 1, σελ. 115-116. 129. 286-291. 313-317 (λατρεία Κυβέλης -Αττι).

γική συμμετοχή των πιστών κατά συμβολικό τρόπο στο “πάθος” των θεοτήτων. Και με τους δύο τρόπους επιτυγχάνεται η μακαριότητα της ομάδας”⁷⁰. Αναπτύσσεται έτσι ένα είδος πνευματικής συγγένειας ανάμεσα στο μύστη και τις θεότητες των λατρειών, γεγονός που ενισχύει ακόμη περισσότερο τις σχέσεις αμοιβαιότητας ανάμεσά τους.

Σε μια τρίτη κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε τις λατρείες εκείνες που σχετίζονται με το φαινόμενο της λεγόμενης “μυστηριοσοφίας”, όπως διατυπώνεται στη διδασκαλία των Ορφικών και των Πυθαγορείων. Η παραπάνω κατηγορία καλύπτει ευρύτερα λατρευτικά συστήματα που γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Ανάμεσά τους κυρίαρχη θέση κατέχει ο Γνωστικισμός, όπου ο κύριος πρωταγωνιστής δεν είναι κάποια θεότητα, αλλά η ψυχή, που εκπίπτει αρχικά στον κόσμο της ύλης και της μεταβολής και αποκαθίσταται στη συνέχεια στο θείο περιβάλλον από το οποίο προέρχεται. Το κύριο χαρακτηριστικό της κατηγορίας δεν είναι η μύηση, αλλά η σοφία και η γνώση, διαμέσου των οποίων παρέχεται η σωτηρία στους πιστούς.

Δεν πρέπει φυσικά να διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι οι ερευνητές της λεγόμενης «Ιταλικής Σχολής» εστιάζουν την έρευνά τους αποκλειστικά και μόνο στις θρησκευτικές εκδηλώσεις των ανθρώπων σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους αγνοώντας τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις που διαμορφώνονται από τη μια ιστορική περίοδο στην άλλη. Την ίδια τακτική ακολουθούν και άλλοι ερευνητές των θρησκειών της αρχαιότητας κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, όπως για παράδειγμα οι M. P. Nilsson, A. D. Nock κ.ά.⁷¹. Σ’ αντίθεση με τους παραπάνω μελετητές οι εκπρόσωποι της λεγόμενης «Γαλλικής Σχολής» με κυριότερους εκπροσώπους τους J. P. Vernant, M. Detienne και P. Vidal-Naquet δεν περιορίζονται, πλέον, στην παρουσίαση μόνο των θρησκευτικών δεδομένων, αλλά επεκτείνουν την έρευνά τους και στην πολιτική-κοινωνική συνάφεια της εποχής. Η τάση αυτή θρίσκει όλο και περισσότερο απήχηση, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω, ιδιαίτερα στους κύκλους των σύγχρονων ερευνητών που ασχολούνται με τη μελέτη των θρησκειών

70. Βλ. U. Bianchi, «Prolegomena I», του ίδιου, (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 5. Του ίδιου, «Lo Studio delle Religioni di Mistero», in: του ίδιου - M. J. Vermaseren (eds.), *La Soteriologia dei Culti Orientali*, ό.π., σελ. 5.

71. M. P. Nilsson, *GGR*, ό.π. A. D. Nock, *Essays on Religion and the Ancient World*, Edited by Zeph Stewart, vols. I-II, Cambridge, Mass., 1972.

της ελληνορωμαϊκής εποχής⁷².

Η έρευνα όλων αυτών των λατρειών συνεχίζεται κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του προηγούμενου αιώνα. Οι έρευνες μπορούν να διακριθούν σε αυτές που σχετίζονται με το σύνολο των λατρειών των ελληνιστικών χρόνων και σε εκείνες που αναφέρονται σε μεμονωμένες λατρείες. Κινητήρια ώθηση προσδίδει η έκδοση από τον Ολλανδό ερευνητή της αρχαιότητας M. L. Vermaseren της σειράς με τίτλο *Études Preliminaires aux Religions Orientales dans l' Empire Romain* (1961-1990) (στο εξής *EPRO*). Η συγκεκριμένη σειρά συνεχίζεται με αμείωτο ενδιαφέρον και μετά το θάνατό του, από μέρους των σύγχρονων μελετητών της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας με γενικό τίτλο *Religions in the Graeco-Roman World* (στο εξής *RGRW*) (1992 -). Αναλόγου χαρακτήρα είναι και μια σημαντική σειρά που εκδίδεται από τους Γερμανούς Hildergard Temporini και Wolfgang Haase με τίτλο *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* (στο εξής *ANRW*) και περιλαμβάνει πολλούς τόμους με θέματα που άπτονται της θρησκείας και των λατρειών των ελληνορωμαϊκών χρόνων⁷³.

Όσον αφορά τις μελέτες για μεμονωμένες λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχής ιδιαίτερη θέση κατέχει η λατρεία του Μίθρα, του “ανίκητου θεού” της ελληνορωμαϊκής εποχής⁷⁴. Αρχικά η έρευνα βασίζεται στην παράδοση του F. Cumont που εγκαινιάζεται, όπως αναφέραμε παραπάνω, ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα⁷⁵. Ο πρωτοπόρος αυτός μελετητής βασίζει τη συνολική έρευνά του στη σύνδεση του ιρανικού θεού Μίθρα με τον αντί-

72. Επιλεκτικά αναφέρουμε J. P. Vernant, *Μύθος και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα* (μετ. Κ. Αλεξοπούλου, Σπ. Γεωργακόπουλος), Αθήνα, 2003a. Του ίδιου, *Ανάμεσα στον μύθο και την Πολιτική* (μετ. Μ. Ι. Γιόση), Αθήνα, 2003b. G. Sissa - M. Detienne, *Η Καθημερινή Ζωή των Θεών στην αρχαία Ελλάδα* (μετ. Αν. Μεθενίτη - Αθ. Στεφανής), Αθήνα, 1993. P. Ellinger, «Vingt ans de recherches dans le domaine de l'antiquité grecque», *REA* 86 (1984), 7-29.

73. Βλ. τομ. II 17,1-4 και II 18,1-5.

74. Σχετικά με τη συνολική βιβλιογραφία που παρουσιάζεται μέχρι το 1984 σχετικά με τη λατρεία του Μίθρα βλ. R. Beck, «Mithraism since Franz Cumont», *ANRW* II 17, 4 (1984), 2002-2115. Σχετικά με τις νέες ερευνητικές τάσεις που παρουσιάζονται από το 1984 έως το 2003 για τη μελέτη αυτής της λατρείας βλ. του ίδιου, *Beck on Mithraism. Collected Works with New Essays* (Ashgate Contemporary Thinkers on Religion. Collected Works), Aldershot, Hampshire-Burlington, VT, 2004, σελ. xxi-xxvii.

75. Βλ. παραπάνω υποσ. 3 και 19.

στοιχο του θεού των ρωμαϊκών χρόνων⁷⁶. Ιδιαίτερης σημασίας για την έρευνα της λατρείας αποτελεί η δημοσίευση στο τέλος της δεκαετίας του '30 της μελέτης του A. D. Nock με τίτλο *The Genius of Mithraism*. Η συγκεκριμένη έρευνα σηματοδοτεί την αρχή μιας νέας εποχής στην έρευνα της εν λόγω λατρείας, με αποτέλεσμα τα συμπεράσματά της να είναι σε ισχύ ακόμη⁷⁷. Η σημαντικότερη ώθηση στη μελέτη αυτής της λατρείας δίνεται από τον ολλανδό ερευνητή M. J. Vermaseren, ο οποίος στα μέσα της δεκαετίας του '50 και στις αρχές του '60 εκδίδει ένα δίτομο έργο με τίτλο *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (στο εξής *CIMRM*)⁷⁸, που αποτελεί συλλογή των αρχαιολογικών μνημείων και πηγών σχετικών με το περιβάλλον της μιθραϊκής λατρείας. Το συγκεκριμένο έργο θεωρείται ως απαραίτητο συμπλήρωμα του έργου του F. Cumont, αν αναλογισθούμε τα νέα αρχαιολογικά ευρήματα. Ο Vermaseren, ακολουθώντας το παράδειγμα του Cumont, εκδίδει μια επίτομη μελέτη για τη λατρεία του Μίθρα, στην οποία ακολουθεί τις ερευνητικές προτάσεις του δευτέρου⁷⁹. Το αμείωτο ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της έρευνας γίνεται κατανοητό και από την έκδοση μερικών ακόμη έργων σχετικών με σημαντικά μνημεία της μιθραϊκής λατρείας⁸⁰. Η πραγματι-

76. Βλ. Fr. Cumont, *Textes et Monuments Figurés relatifs aux Mystères de Mithra* ό. π. του ιδίου, *Les mystères d' Mithra*, Bruxelles, 1913. Τις απόψεις του Βέλγου ερευνητή ενστερνίζονται μια σειρά από μελετητές της αρχαιότητας. Επιλεκτικά αναφέρουμε τα έργα των G. Widengren, «The Mithraic Mysteries in the Greco-Roman World with Special Regard to their Iranian Background», in: *La Persia e il mondo greco-romano* (Lincei, Quadr. LXXVI), Roma, 1966, σελ. 433-456. L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology* (EPRO, 11), Leiden, 1968. Πρβλ επίσης την εκ νέου μερική υιοθέτηση των απόψεων του Franz Cumont από μέρος του R. Beck, «Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel», *JRS*, 90 (2000), 148-180 = του ιδίου, *Beck on Mithraism*, ό. π., σελ. 55-92.

77. A. D. Nock, «The Genius of Mithraism», *JRS* 27(1937), 108-114 = του ιδίου, *Essays on Religion and the Ancient World*, edited by Z. Stewart, Oxford, 1972, том. I, σελ. 452-458.

78. Vols. I-II, The Hague, 1956-1960.

79. M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, Paris, 1960. Βλ. επίσης του ιδίου, *Mithras. The Secret God*, London, 1963.

80. Του ιδίου, *Mithriaca I. The mithraeum at S. Maria Capua Vetere* (EPRO, 16), Leiden 1971. Του ιδίου, *Mithriaca II. The Mithraeum at Ponza* (EPRO, 16), Leiden, 1974. Του ιδίου, *Mithriaca III. The Mithraeum at Marino* (EPRO, 16), Leiden, 1982. Του ιδίου, *Mithriaca IV. Le monument d' Ottaviano Zeno et le culte de mithra sur le Cé-*

κότητα ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την ανακάλυψη μιας σειράς ιερών της Μιθραϊκής λατρείας (Μιθραία) στην Όστια από τους Ιταλούς αρχαιολόγους⁸¹. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερης σημασίας όχι μόνο για την έρευνα της συγκεκριμένης λατρείας αλλά και για το σύνολο των ρωμαϊκών αρχαιοτήτων, αν αναλογισθούμε τη σημασία που διαδραματίζει το επίγειο της Ρώμης στη διάδοση αυτής της λατρείας και γενικότερα όλων των λατρειών της Ανατολής⁸².

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 αμφισβητούνται για πρώτη φορά οι θέσεις του F. Cumont από τον G. Gordon, ο οποίος θεωρείται ένας από τους ειδικούς μελετητές της σύγχρονης μιθραϊκής έρευνας⁸³. Σύμφωνα με τον Άγγλο ερευνητή δεν υπάρχει καμία σχέση ανάμεσα στην περσική λατρεία και την αντίστοιχη της των ελληνορωμαϊκών χρόνων αντίθετα, η δεύτερη μεταμορφώνεται σε μια κατ'εξοχήν μυστηριακή λατρεία με ιδιόμορφο τυπικό, σύμφωνα με τα δεδομένα του οικουμενικού και κοσμοπολιτικού χαρακτήρα των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Μια καινοτομία των δημοσιεύσεών του είναι το γεγονός ότι η έρευνά του δεν περιορίζεται πλέον

lius (EPRO, 16), Leiden, 1978a. Του ιδίου, - C. C. van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.

81. Σχετικά με την ανακάλυψη των Μιθραίων στον αρχαιολογικό χώρο του επιγείου της Ρώμης βλ. G. Calza, - G. Becatti - I. Gismondi, G. Angleis d' Ossat - H. Bloch (eds.), *Scavi di Ostia. Topografia generale*, Roma, 1953. G. Becatti, *Scavi in Ostia, II. I Mitrei*, Roma 1954. F. Coarelli, «Topografia Mitriaca di Roma», in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό. π., 69-83, ιδιαιτ. σελ. 81-83, και χάρτης (Όστια). R. Beck, «Apuleius the novelist. Apuleius the Ostia Householder and the Mithraeum of the seven Spheres. Further Explanations of an Hypothesis of Filippo Corelli», in: Sr. G. Wilson - M. Desjardins (eds.), *Text and Artifact in the Religions of Mediterranean antiquity. Essays in honour of Peter Richardo*, Waterloo, 2000, σελ. 551-567 = του ιδίου, *Beck on Mithraism*, ό. π., σελ. 111-124. Βλ. επίσης τη σχετική με τα Μίθραια της Όστια σχετική ηλεκτρονική διεύθυνση στο διαδίκτυο www.ostia-antica.org/dict/mithraea/mithraea.html.

82. Βλ. R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1973 (²1997). J. Th. Bakker, *Living and Working with the Gods. Studies of Evidence for Private Religion and its Material Environment in the City of Ostia (100-500 AD)*, Amsterdam, 1994. Πρβλ. επίσης τη σχετική με την Όστια ηλεκτρονική διεύθυνση στο διαδίκτυο www.ostia-antica.org/dict/html.

83. R. Gordon, «Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism», in: J. R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies. Proceedings of the First Congress of Mithraic Studies*, vols. I-II, Manchester 1975, ιδιαιτ. том. I, σελ. 215-248.

μόνο σε θρησκευτικά αλλά επεκτείνεται και στα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα της εποχής, αποκτώντας έτσι μια ολοκληρωμένη και όχι μονόπλευρη θεώρηση κάτι που αποτελεί ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω, της σύγχρονης έρευνας όχι μόνο για τη λατρεία του Μίθρα αλλά και των υπολοίπων λατρειών των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Ωδήση στην έρευνα δίνεται από τις εργασίες του Πρώτου και Δεύτερου Συνεδρίου Μιθραϊκών Σπουδών, που πραγματοποιούνται αντίστοιχα στο Manchester (1971)⁸⁴ και στην Τεχεράνη (1975)⁸⁵ υπό την εποπτεία του J. R. Hinnells. Η συνολική έρευνα της εποχής παρουσιάζεται στο περιοδικό *Journal of Mithraic Studies* (στο εξής, *JMS*) (1976-1980), το οποίο αποτελεί το επίσημο όργανο για τη μελέτη της Μιθραϊκής λατρείας⁸⁶. Το επόμενο συνέδριο γίνεται το 1979 στη Ρώμη υπό την εποπτεία του U. Bianchi⁸⁷, ο οποίος μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της “Ιταλικής Σχολής” (G. Sfamini Gasparro, Ennio Sanzi) κυριαρχεί στις μελέτες που πραγματοποιούνται στον ευρωπαϊκό χώρο για τη λατρεία του Μίθρα⁸⁸. Μια ακόμη συνάντηση σχετική με τη λατρεία του Μίθρα πραγ-

84. J. R. Hinnells (ed.), *Mithraic Studies*, ό.π.

85. Του ιδίου, (ed.), *Études mithriaques. Actes du 2e Congrès International, du 1er au 8 Septembre 1975* (Acta Iranica, 17) (Textes et Mémoires, IV), Téhéran- Liège, 1978. Πρβλ. επίσης U. Bianchi, «The Second International Congress of Mithraic Studies, Teheran, September 1975», *JMS* I 1 (1976), 77-94.

86. Τομ. I 1-2 (1976). II 1 (1977) II 2 (1978) III 1-2 (1980).

87. U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su ‘La specificità storico-religiosa dei Misteri di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia’, Roma e Ostia 28-31 Marzo 1978* (EPRO, 80), Leiden, 1979a.

88. G. Sfamini Gasparro, «Il mitraismo nell’ambito nella fenomenologia misterica (with an abstract in English), in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 299-348, της ίδιας, «Il mitraismo: una struttura religiosa fra «tradizione» e «invenzione», in: U. Bianchi (ed.), ό.π., σελ. 349-384. Της ίδιας, «Riflessioni ulteriori su Mithra dio ‘mistico’, in: U. Bianchi (ed.), ό.π., σελ. 397-408. Της ίδιας, «Il sangue nei misteri di Mithra», in: F. Vattioni (a cura di), *Atti della seconda settimana di studio ‘Sangue er antropologia nella patristica’, Roma 23-28 Novembre 1981*, vol. II, Roma, 1982a, σελ. 853-872. Της ίδιας, «I misteri di Mithra: Religione o culto?» J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism. Papers associated with the Mithraic Panel organized on the occasion of the XVIth Congress of the International Association for the History of Religions, Rome 1990*, Roma, 1994, σελ. 93-102. E. Sanzi, *Misteri, soteriologia, dualismo*, ό.π. Για το συνολικό έργο του U. Bianchi σχετικά με την έρευνα της λατρείας του Μίθρα βλ. επίσης P. Pachis, «Ugo Bianchi e il mitraismo», in: Giovanni Casadio (a cura di), *Ugo*

ματοποιήθηκε στη Ρώμη το 1990 στο πλαίσιο των εργασιών του 16ου Συνεδρίου της Διεθνούς Ενώσεως της Ιστορίας των Θρησκευτικών (*International Association for the History of Religions*) (στο εξής, *IAHR*)⁸⁹. Στις εργασίες του τελευταίου συνεδρίου η λατρεία του Μίθρα συνδέθηκε άμεσα με το συνολικό κοσμοειδωλο των αστρολογικών αντιλήψεων που κυριαρχούν στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Η συγκεκριμένη τάση βρίσκει τον ιδανικό εμπνευστή της στο πρόσωπο του Καναδού ερευνητή Roger Beck⁹⁰.

Bianchi. *Una vita per la Storia delle Religioni* (Biblioteca di Storia delle Religioni, 3), Roma, 2002, σελ. 219-231.

89. J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*. ό.π.

90. «Interpreting the Ponza Zodiac, I», *JMS* I 1 (1976a), 1-19 = του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 171-169. «The Seat of Mithras at the equinoxes: Porphyry, *de antro nympharum* 24», *JMS* I 1 (1976b), 95-98 = του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 129-132, του ιδίου, «A note on the Scorpion in the tauroctony», *JMS* I 2 (1976c), 208-209. Του ιδίου, «Cautes and Cautopates. Some astronomical considerations», *JMS* II 1(1977), 1-17 = του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 133-149. Του ιδίου, «Interpreting the Ponza Zodiac, II», *JMS* II 2 (1978), 87-147, in: του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 171-231. Του ιδίου, «Sette sfere, sette porte, and the spring Equinoxes of A. D. 172 and 173», in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 515-529. Του ιδίου, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras* (EPRO, 109), Leiden-New York-København-Köln, 1988. Του ιδίου, «In the Place of Lion. Mithras in the Tauroctony», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 29-50 = του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 267-291. Του ιδίου, «*Qui Mortalitatibus Causa Convenerunt*. The Meaning of the Virunum Mithraists on June 26, A.D. 184», *Phoenix* 52 (1998), 335-344 = του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 355-364. Του ιδίου, «Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras. New evidence from a cult vessel», *JRS* 90 (2000), 145-180. Του ιδίου, «The Rise and Fall of the astral Identifications of the Tauroctonus Mithras», in: του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 235-249. Του ιδίου, «Astral Symbolism in the Tauoctony. A Statistical Demonstration of the Extreme Improbability of Unintended Coincidence in the Selection of Elements in the Composition», in: του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 251-265. Του ιδίου, «Whose Astrology? The Imprint of Ti. Claudius Balbilus on the Mithraic Mysteries», του ιδίου, *Beck on Mithraism. Collected Works with Essays*, ό.π., σελ. 323-329. Σχετικά με τις αστρολογικές αντιλήψεις που κυριαρχούν στη λατρεία του Μίθρα βλ. επίσης U. Bianchi, «Prolegomena II: The Initiation Structure of the Mithra’s Mysteries», in: (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 31-60, fig. 1-6. Του ιδίου, «La tipologia storica dei misteri di Mithra», ό.π., σελ. 2118-

Στα ίδιο μήκος κινούνται και οι εργασίες των Stanley Insler⁹¹, Richard Gordon⁹², M. P. Speidel⁹³ και David Ulansey⁹⁴.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε δύο ακόμη έργα σχετικά με τη Μιθραϊκή λατρεία που κυκλοφορούν το 1975 και το 1984 αντίστοιχα. Πρόκειται για τις μελέτες του Γάλλου Robert Turcan⁹⁵ και του Γερμανού

2123. R. Merkelbach, *Weihegrade und Seelenlehre der Mithrasmysterien*, Oplanden, 1982. Του ιδίου, *Mithras, Königstein/Ts.*, Hain 1984, σελ. 77-132. I.P. Coulianu, «The Mithraic Ladder revisited», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 75-91. R. Turcan, «Hiérarchie sacerdotale et astrologie dans les mystères de Mithra», in: *La Science des coeux. Sagres, mages, astrologues, Res Orientales XII*, Bures-sur-Yvette, 1999, 249-261.

91. «A New Interpretation of the Bull-slaying Motif», in: M. B. de Boer - T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, ό.π., том. II, σελ. 519-538.

92. «The Sacred Geography of a Mithraeum. The example of Sette Sfere» *JMS I 2* (1976a), 119-165 = του ιδίου, *Image and Value in the Greco-Roman World. Studies in Mithraism and religious Art*, Norfolk 1996, κεφ. VI. Του ιδίου, «A New Mithraic relief from Rome», in: *JMS I 2* (1976b), 166-186 = του ιδίου, *Image and Value in the Greco-Roman World. Studies in Mithraism and religious Art*, Norfolk 1996, κεφ. VIII. Του ιδίου, «Authority, salvation and mystery in the Mysteries of Mithra», in: J. Huskinson - M. Beard - J. Reynolds (eds.), *Image and Mystery in the Roman World. Three Papers Given in Memory of Jocelyn Toynbee*, Cambridge, 1988, σελ. 45-80) = του ιδίου, *Image and Value in the Greco-Roman World. Studies in Mithraism and religious Art*, Norfolk 1996, κεφ. IV. Του ιδίου, «Mystery, Metaphor and Doctrine in the Mysteries of Mithra», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 103-124.

93. *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God* (EPRO, 91), Leiden, 1980.

94. *The Origins of the Mithraic Mysteries. Cosmology and Salvation in the Ancient World*, New York- Oxford, 1989. Του ιδίου, «Mithras and the hypercosmic Sun», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 257-264. Βλ. επίσης την ηλεκτρονική διεύθυνση του ερευνητή στο διαδίκτυο www.well.com/user/davidu/mithras.html σχετικά με τις νεότερες έρευνές του στη λατρεία του Μίθρα.

95. *Mithras Palatinicus. Recherches sur l'Hellenisation philosophique de Mithra* (EPRO, 47), Leiden, 1975. *Mithra et le mithracisme* (Que sais-je?), Paris, 1981b, και την επανυμμένη νέα έκδοση του ιδίου έργου στη σειρά *Histoire*, 24, Paris 1993. Βλ. επίσης του ιδίου, «Le sacrifice mithriaque. Innovations de sens et de modalités», in: *Le sacrifice dans l'antiquité* (Fondation Hardt XXVII), Vandoeuvres-Genève, 1981a, σελ. 341-373. 374-370 (Discussion). Του ιδίου, «Les motivations d'intolérance chrétienne et la fin du Mithracisme au Ier siècle ap. J.-C.», in: *Actes du VIIe Congrès de la F. I. E. C.*, II, Budapest, 1983b, σελ. 209-226. Του ιδίου, «Feu et sang. à propos d'un relief mithriaque», *CRAI*, 1986, σελ. 217-231. Του ιδίου, «Les dieux et le divin

Reinhold Merkelbach⁹⁶. Ο πρώτος σχετίζει τη λατρεία με τη φιλοσοφική και ιδιαίτερα τη νεο-πλατωνική σκέψη που κυριαρχεί κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Ο δεύτερος, επιφανής φιλόλογος και μελετητής του αρχαίου κόσμου εστιάζει την έρευνά του σε μαρτυρίες πηγών, οι οποίες δυστυχώς είναι ελάχιστες, και σε μια πληθώρα αρχαιολογικών ευρημάτων. Αξίζει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι σε πολλά σημεία της έρευνάς του ακολουθεί τις προτάσεις και τον τρόπο σκέψης του γάλλου συναδέλφου του. Κατά τον Merkelbach η λατρεία του Μίθρα και ιδιαίτερα η μυστηριακή δομή που αποκτά κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων είναι προσωπικό δημιούργημα κάποιου «ιδιοφυούς μεταρρυθμιστή της εποχής», του οποίου το όνομα δυστυχώς παραμένει ακόμη άγνωστο⁹⁷. Η θέση αυτή δεν είναι καινούργια, αλλά αποτελεί υιοθέτηση της αντίστοιχης άποψης που είχε διατυπώσει ο M. P. Nilsson στο παρελθόν⁹⁸. Τα δεδομένα της λατρείας του Μίθρα συμπληρώνονται στις αρχές τη δεκαετίας του '90 από τις εργασίες του Γερμανού ιστορικού Manfred Clauss, ο οποίος δημοσιεύει δύο βιβλία το πρώτο εκ των οποίων πραγματεύεται τη συνολική μορφή της λατρείας με βάση τα νέα σημαντικά ευρήματα που έφερε στο φως στη Γερμανία η αρχαιολογική σκαπάνη⁹⁹. Η εικόνα που παρουσιάζεται από την εποχή συγγραφής της συλλογής του M. J. Vermaseren, εμπλουτίζεται διαρκώς με νέα ευρήματα. Το δεύτερο βιβλίο περιλαμβάνει συλλογή επιγραφικών μαρτυριών σχετικών με τους οπαδούς του Μίθρα κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων¹⁰⁰.

dans les mystères de Mithra», in: R. Van den Broek-T. Baarda-J. Mansfeld (eds.), *Knowledge of God in the Greco-Roman World* (EPRO, 112), Leiden, 1988, σελ. 243-261. Του ιδίου, «Les autels du culte mithriaque», in: R. Étienne-M. - Th. Le Dinahet (ed.), *L'espace sacrifié dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes du Colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4-7 Juin 1988*, Paris, 1991, σελ. 212-225. Του ιδίου, «La royauté de Mithra», in: G. Sfameni Gasparro (ed.), *ΑΓΑΘΗ ΕΛΠΙΣ. Studi in onore di Ugo Bianchi*, Roma, 1994, σελ. 361-372.

96. *Mithras*, ό.π.

97. R. Merkelbach, ό.π., σελ. 77. 160-161.

98. *GGR*, том. II, σελ. 675-676.

99. *Mithras. Kult und Mysterien*, München, 1990. Πρβλ. επίσης την αγγλική μετάφραση του έργου (*The Roman Cult of Mithras. The God and the Mysteries*, New York, 2000) της οποίας την επιμέλεια ανέλαβε ο R. Gordon.

100. *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Stuttgart, 1992. Βλ. επίσης R. Gordon, «Who worshipped Mithras?», *JRA* 7 (1994), 459-474.

Η δημοσίευση στην αρχή της δεκαετίας του '90 του έργου του William M. Brashhear, με τίτλο *A Mithraic Catechism from Egypt* έχει ιδιαίτερη σημασία για τη λατρεία του Μίθρα και ειδικότερα για την τελετουργία της μύησης, που κατέχει κεντρική σημασία στη συνολική δομή της¹⁰¹. Το έργο του Γερμανού παπυρολόγου βασίζεται στο κείμενο του Παπύρου το οποίο προέρχεται από την Αίγυπτο και αποτελεί, κατά την άποψή του, μέρος της "κατήχησης" των υποψηφίων μυστών στη λατρεία. Οι πιστοί μπορούσαν, μετά το στάδιο της ολοκλήρωσής της, να λάβουν μέρος στην τελετή της μύησης μέσω της οποίας θα γίνονταν μέλη στη λατρεία του Μίθρα. Το κείμενο αυτό βασίζεται στην τεχνική των "ερωταποκρίσεων" ανάμεσα στον υποψήφιο μύστη και τον μυσταγωγό του. Με τον τρόπο αυτό ο πιστός καθίσταται μέτοχος της "σοφίας", που επενδύει τη συνολική δομή της λατρείας¹⁰² και πραγματοποιείται η μετάβαση, που τον εισάγει σε μια εντελώς νέα πραγματικότητα. Μέσα από τη νέα κατάσταση έχουν την αίσθηση ότι μπορούν να ξεπεράσουν όλες τις δυσκολίες και αμφισβητήσεις, με τη διαρκή υποστήριξη της θεότητας στη λατρεία της οποίας έχουν ενταχθεί. Ο πάπυρος αυτός επιβεβαιώνει ότι η μύηση των πιστών κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου δεν βασίζεται στην πραγματοποίηση ορισμένων τελετουργιών αλλά στην εκμάθηση της "γνώσης" των λατρειών¹⁰³. Παράλληλα όμως, το συγκεκριμένο κείμενο αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία για τη μελέτη των λατρειών ιδιαίτερα της ύστερης αρχαιότητας, αν αναλογισθούμε μάλιστα την έλλειψη μαρτυριών (αρχαιολογικών και πηγών) από την περιοχή της Αιγύπτου¹⁰⁴.

Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα αυτής της λατρείας παρουσιάζεται ηλεκτρονικώς στις σελίδες ενός ερευνητικού προγράμματος που φέρει τον τίτλο *Electronical Journal of Mithraic Studies* (στο εξής *EJMS*)¹⁰⁵. Σύμβουλοι είναι πλήθος ερευνητών, ανάμεσά τους συγκαταλέγονται ο

101. Βλ. W. M. Brashhear, *A Mithraic Catechism from Egypt*. P. Berol. 21196 (Supplement TYCHE), Wien, 1992. R. Turcan, «Un «Cathéhisme mithriaque?», *CRAI*, 1992, 549-564.

102. Βλ. R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford, 2006, σελ. 59-63.

103. Βλ. U. Bianchi, «Lo Studio delle religioni di Mistero», in: του ίδιου, - M. J. Vermaseren (eds.), *La Soteriologia dei Culti Orientali nell' Impero Romano*, ό. π., σελ. 1- 16, ιδιαιτ. σελ. 6.

104. Σχετικά με την παρουσία της λατρείας του Μίθρα στην Αίγυπτο βλ. W. M. Brashhear, *A Mithraic Catechism from Egypt*, ό. π., σελ. 52-57.

105. Βλ. την ηλεκτρονική διεύθυνση στο διαδίκτυο, www.uhu.es/ejms.

Rirchard Gordon, ο Roger Beck η Alison Griffith¹⁰⁶ κ.ά.

Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζεται και στην έρευνα της λατρείας της Ίσιδας και του Σάραπι. Ο θεός αυτός είναι δημιουργήμα της πολιτικο-θρησκευτικής στρατηγικής των Πτολεμαίων και εναρμονίζεται πλήρως με τον οικουμενικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της περιόδου. Τα δεδομένα αυτά συντελούν στη διάδοση των εν λόγω λατρειών από το στενό τοπικό περιβάλλον της Αιγύπτου στο ευρύτερο της ελληνιστικής οικουμένης. Στο ίδιο πνεύμα εναρμονίζεται και η μορφή της Ίσιδας η οποία μεταρφώνεται βαθμιαία σε μια οικουμενική θεότητα και συναντάται με τη νέα αυτή μορφή για πρώτη φορά το 333/332 π.Χ. στο περιβάλλον ενός λατρευτικού θιάσου του Πειραιά και από τότε γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση σ' ολόκληρο τον ελληνορωμαϊκό χώρο μέχρι τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Το ενδιαφέρον των ερευνητών για αυτή τη λατρεία εκδηλώνεται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σημαντική βοήθεια για τη μελέτη των αιγυπτιακών θεοτήτων προσφέρει η συλλογή των πηγών από τον Γερμανό Th. Hopfner¹⁰⁷. Το σύνολο της βιβλιογραφικής έρευνας, που παρουσιάζεται από το 1940-1969 και δημοσιεύεται σε τέσσερις τόμους από τους Jean Leclant και Giselè Clerc¹⁰⁸. Την ίδια χρονική περίοδο πρωτοπόρα θεωρείται η μελέτη του Ladislav Vidman για τη λατρεία αυτή. Ο Ούγγρος ερευνητής δημοσιεύει μια σχετική μονογραφία και η έρευνά του βασίζεται στο σύνολο των

106. A.B. Griffiths, *The archeological Evidence for Mithraism in Imperial Rome*, Diss. Michigan 1993. Της ίδιας, *The archeological evidence for Mithraism as an urban phenomenon in imperial Rome: Work in Progress*, in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό. π., σελ. 125-129. Της ίδιας, «Mithraism in the public and private lives of fourth-century Senators», *ejms* 2 (2001): <http://gama.inesc.pt/lusitania/ejrm>.

107. *Fontes Historiae Religions Aegyptiacae*, vols. I-V, Bonn, 1922-1925.

108. *Invetaire Bibliographique des Isiacae et des Sarapiaca (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaiques, 1940-1969 (vol. I: A-D)* (ER-PO, 18,1), Leiden, 1972. *Invetaire Bibliographique des Isiacae et des Sarapiaca (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaiques, 1940-1969 (vol. II: E-K)* (EPRO, 18, 2, Leiden, 1974. *Invetaire Bibliographique des Isiacae et des Sarapiaca (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaiques, 1940-1969 (vol. III: L-Q)* (EPRO, 18, 3), Leiden, 1985. *Invetaire Bibliographique des Isiacae et des Sarapiaca (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaiques, 1940-1969 (vol. IV: R-Z)* (EPRO, 18, 4), Leiden, 1991.

επιγραφών που ήταν διαθέσιμες μέχρι τότε¹⁰⁹. Η σημαντικότερη συνεισφορά όμως του ερευνητή αυτού έγκειται στη δημοσίευση του σώματος όλων των επιγραφών με τίτλο *Sylloge Inscriptionum Religionis isiacae et Sarapiacae* (στο εξής *SIRIS*)¹¹⁰, η οποία αποτελεί ανεκτίμητο εργαλείο μέχρι την εποχή μας για τους μελετητές των αιγυπτιακών λατρειών της ελληνορωμαϊκής εποχής.

Η επόμενη δεκαετία είναι ιδιαίτερα παραγωγική για τη συνολική έρευνα των αιγυπτιακών θεοτήτων εξαιτίας της δημοσίευσης πολλών μελετών. Ιδιαίτερη θέση κατέχει ανάμεσά τους η δημοσίευση της πρώτης ολοκληρωμένης παρουσίασης της λατρείας της Ισιδας/Σάραπι από την Françoise Dunand στις αρχές της δεκαετίας του '70. Η σημαντική μελέτη της γαλλίδας ερευνήτριας παρουσιάζεται σε τρίτομο έργο με τίτλο: *Le culte d' Isis dans le Bassin Oriental de la Méditerranée* και περιλαμβάνει την παρουσία της Ισιδας στην Αίγυπτο των Πτολεμαϊκών χρόνων, στη Μ. Ασία, στη νησιωτική και ηπειρωτική Ελλάδα¹¹¹. Την εικόνα των λατρειών συμπληρώνουν, κατά τη διάρκεια της ίδιας εποχής, οι σχετικές μελέτες του Michel Malaise, ο οποίος εξετάζει σε δύο τόμους όλα τα δεδομένα που συντελούν στη διάδοση των λατρειών. Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει ένα κατάλογο επιγραφών και αρχαιολογικών ευρημάτων, ενώ ο δεύτερος εστιάζει την προσοχή του στις αιτίες διάδοσης των αιγυπτιακών λατρειών στο περιβάλλον του ελληνορωμαϊκού κόσμου¹¹². Την ίδια εποχή οι μελέτες

109. Ladislav Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern. Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes* (RGVV, 29), Berlin, 1970.

110. Του ιδίου, *Sylloge Inscriptionum Religions Isiacae et Sarapiacae* (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 28), Berlin 1969.

111. Τομ. I: *Le Culte d'Isis et les Ptolémées*. Τομ. II: *Le Culte d'Isis en Grèce*. Τομ. III: *Le Culte d'Isis en Asie mineure* (EPRO, 26), Leiden, 1973. Βλ. επίσης της ίδιας, «Les mystères égyptiens aux époques hellénistiques», in: της ίδιας - M. Philonenko - A. Benoit - J. E. Ménard - J. Hatt (eds.), *Mystères et syncrétismes*, Paris, 1975, σελ. 11-62. Της ίδιας, «Cultes Égyptiens hors d'Égypte. Essai d'Analyse des condition de diffusion», in: *Pouvoir, Rapport Sociaux* (Centre de Recherches d' Histoire Ancienne, vol. 32), Paris, 1980, σελ. 72-148. Της ίδιας, «Cultes Égyptiens hors d' Égypte. Nouvelles voies d' approchs et d' interpretation», in: E. Van't Dack-P. Van Dessel-W. van Gucht (eds.), *Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the International Colloquium, Leven 24-26 May 1982* (Studia Hellenistica, 27), Leuven, 1983, σελ. 75-98. της ίδιας, *Isis, mère des dieux*, Paris 2000.

112. M. Malaise, *Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie* (EPRO, 21), Leiden, 1972a. Του ιδίου, *Les conditions de pénétration et de diffusion*

του Vincent Tran Tam Tihn ασχολούνται με προβλήματα σχετικά με τα αρχαιολογικά ευρήματα του Ιταλικού χώρου (Πομπηία, Ηράκλεια [Herculaneum])¹¹³. Ιδιαίτερης αξίας για τη συνολική έρευνα της λατρείας των αιγυπτιακών θεοτήτων αποτελούν τα υπομνήματα του J. G. Griffiths στα έργα των εκπροσώπων του Μεσο-Πλατωνισμού Πλουτάρχου *Περί Ισιδος και Οσίριδος*¹¹⁴ και Απουλήιου *Metamorphoses* (*Μεταμορφώσεις ή Ο Χρυσός Γάϊδαρος*)¹¹⁵. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε μια παλαιότερη μετάφραση και υπόμνημα στο έργο του Πλουτάρχου από τον Λεωνίδα Φιλίππιδη¹¹⁶.

Η δεκαετία του '80 σηματοδοτείται από τη διδακτορική διατριβή της Μαρίας Τόττη που παρουσιάζεται, υπο την εποπτεία του R. Merkelbach, με τίτλο *Ausgewählte Texte der Isis - und Sarapis*¹¹⁷. Η ερευνήτρια συγκεντρώνει στη μελέτη της το σύνολο των κειμένων που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη λατρεία. Σ' αυτά πρωτεύουσα θέση κατέχουν τα κείμενα εκείνα που χαρακτηρίζονται ως «Αρεταλογίες», μέσω των οποίων παρουσιάζεται ο οικουμενικός και ενοθεϊστικός χαρακτήρας της Ισιδας κατά τη

des cultes égyptiens en Italie (EPRO, 22), Leiden, 1972b. Του ιδίου, «Documents nouveaux et points de vue récentes sur les cultes isiaques en Talie», in: M. B. de Boer-T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren. Recueil d'études offerts par les auteurs de la Série Études Préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain à M. J. Vermaseren à occasion de son soixantième anniversaire le 7 Avril 1978* (EPRO, 68), tom. I- III, Leiden, 1978, ιδιαιτ. tom. II, σελ. 627-717. Βλ. επίσης του ιδίου, *Pour une terminologie et une analyse ds cultes isiaques* (Mémoire de la Classe des letters. Collection in-8o, 3e série, tom. XXXV), Bruxelles, 2005.

113. V. Tran Tam Tihn, *Essai sur le culte d'Isis à Pompéi*, Paris, 1964. *Les cultes des divinités orientales à Herculaneum* (EPRO, 17), Leiden, 1971. Του ιδίου, *Les cultes des divinités orientales en Campanie* (EPRO, 27), Leiden, 1972.

114. J. G. Griffiths (ed.), *Plutarch's De Iside et Osiride*, Cambridge 1970.

115. *Apuleius of Madauros. The Isis-Book (Metamorphoses, Book XI)* (EPRO, 39), Leiden, 1975.

116. Λ. Ι. Φιλίππιδης, «Κριτικές παρατηρήσεις εις το κείμενον Πλουτάρχου, Περί Ισιδος και Οσίριδος», *Θεολογία*, XIX (1941-1948) 484-512. Του ιδίου, Πλουτάρχου, *Περί Ισιδος και Οσίριδος*, έκδ. Λ. Ι. Φιλίππιδη (μετάφραση και υπόμνημα) (Βιβλιοθήκη, Παπύρου, 206), Αθήνα, 1955.

117. M. Totti, *Ausgewählte Texte der Isis - und Sarapis*, Hildesheim-Zürich-New York, 1985.

διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων¹¹⁸. Το ίδιο χρονικό διάστημα ιδιαίτερη σημασία για την έρευνα των αιγυπτιακών λατρειών της ελληνορωμαϊκής εποχής έχει και η ριζοσπαστική μελέτη του Ugo Bianchi με τίτλο: "Isis dea mystérica. Quando?". Σ' αυτήν ο Ιταλός ερευνητής ασχολείται με το πρόβλημα της μυστηριακής μορφής που αποκτά η λατρεία της Ίσιδας, υπό την επίδραση των Ελευσινίων Μυστηρίων, κατά τη διάρκεια του 1ου π.Χ. - 1ου μ. Χ. αιώνα¹¹⁹. Οι απόψεις του εναρμονίζονται με τη θέση παλαιότερων ερευνητών, όπως ο Carl Schneider, ο Ulrich von Wilamowitz και ο M. P. Nilsson¹²⁰, οι οποίοι θεωρούν ότι οι λεγόμενες μυστηριακές λατρείες, με κορυφαίο δείγμα την ελευσινία λατρεία, είναι αποκλειστικό δημιούργημα της αρχαιοελληνικής θρησκευτικότητας. Οι λατρείες της Ανατολής επενδύουν μέρος του τυπικού τους με τα χαρακτηριστικά της Ελευσίνιας λατρείας μόνο κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων, όταν η Ανατολή συναντά τον ελληνικό κόσμο, εξαιτίας του κοσμοπολιτισμού και του οικουμενισμού. Οι θέσεις αυτές του Bianchi συμπληρώνονται από μια σειρά άρθρων του M. Malaise, που ασχολούνται με το πρόβλημα της μυστηριακής λατρείας της Ίσιδας¹²¹.

118. Βλ. M. Totti, *Ausgewählte Texte, ό.π.*, σελ. 1-16. V. F. Vanderlip, *The Four Hymns of Isidorus and the Cult of Isis* (American Studies in Papyri, XII), Toronto, 1972. J. Leclant, «Aegyptiaca et milieux isiaques. Recherches sur la diffusion du matériel égyptiennes», *ANRW II* 17, 3 (1984), 1692-1709. Y. Grandjean, *Une Nouvelle Aréologie d' Isis à Maronée* (EPRO, 49), Leid en, 1975. P. Pachis, «The Hellenistic Age as an Age of propaganda: The Case of Isis' Cult», in: L. H. Martin - P. Pachis (eds.), *Theoretical Frameworks for the Study of Greco-Roman Religions. Adjunct Proceedings of the XVIIIth Congress of the International Association from the History of religions*, Durban, South Africa, 2000, Thessaloniki, 2003, σελ. 97-125.

119. In: *Perennitas. Studi in Onore di A. Brelich*, Roma, 1980, σελ. 9-36.

120. Βλ. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, *Die Glaube der Hellenen*, Bde I-II, Darmstadt 1984 (unveränderter repr. Nachdruck der zweiten unveränderter Auflage 1955 [1931]). M. P. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund, 1957. Carl Schneider, *Die antiken Mysterien in ihrer Einheit und Vielfalt. Wesen und Wirkung der Einweihung*, Hamburg, 1979. Πρόβλ. Simon Price - Emily Kearns, «Mysteries», in: *The Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion*, Oxford, 2004, σελ. 361-363, *ιδιαιτ.* σελ. 361.

121. «Contenu et effete de l'initiation isiaque», *L'Antiquité Classique* 50 (1981), 483-498. Του *ιδίου*, «Les caractéristiques et le question des antécédents de l' initiation isiaque», in: J. Ries (éd.), avec la collaboration de H. Limet, *Les rites d'initiation. Actes du Colloque de Liège et de Louvain-La-Neuve, 20-21 novembre 1984* (Homo Religiosus, 13), Louvain-La-Neuve, 1986a, σελ. 355-362. Του *ιδίου*, «L'Expression du

Μια ενδιαφέρουσα πρόταση για τη λατρεία της Ίσιδας κατατίθεται στα μέσα της δεκαετίας του '90 από τον R. Merkelbach¹²², ο οποίος παρουσιάζει τη συγκεκριμένη λατρεία μέσω των φιλολογικών και αρχαιολογικών πηγών των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Στο έργο του αναπτύσσονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο οι θέσεις του για την άμεση σχέση των λεγομένων «ελληνοιστικών μυθιστορημάτων» με τις λατρείες των ελληνορωμαϊκών χρόνων¹²³. Ο ερευνητής θεωρεί ότι τα συγκεκριμένα κείμενα αποτελούν τον «ιερό λόγο» των λατρειών. Η θέση του πρωτοπαρουσιάζεται το 1962 στο έργο του με τίτλο: *Roman und Mysterium in der Antike* και δέχεται την κριτική του ερευνητικού κόσμου¹²⁴. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας

Sacré dans les Cultes Isiaques», in: *L'Expression du Sacré dans les Grandes Religions*, vol. III: *Mazdeïsme, Cultes Isiaques, Religion Grecque, Manichéisme, nouveau Testament, Vie de l'Homo Religiosus* (Homo Religiosus, 3), Louvain-La-Neuve, 1986b, σελ. 25-107, *ιδιαιτ.* σελ. 106-107. Βλ. επίσης τη μελέτη της Φινλανδής ερευνήτριας P. Pakkannen, *Interpreting Early Hellenistic Religion. A Study Based on the Mystery Cult of Demeter and the Cult of Isis* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, vol. III), Helsinki, 1996.

122. *Isis Regina - Zeus Sarapis. Die griechisch-ägyptische Religion dargestellt*, München-Leipzig 1995 (²2001). Βλ. παλαιότερη μελέτη σχετική με τις γιορτές της λατρείας, *Isisfeste in griechisch-römischen Zeit. Datn und Riten*, (Beiträge zur klassischen Philologie, 5), Meisenheim am Glan 1963.

123. *Ό.π.* σελ. 335-484.

124. R. Merkelbach, *Roman und Mysterium in der Antike*, München - Berlin, 1962. Αντίθετη άποψη σχετικά με τη θέση του γερμανού ερευνητή διατυπώνουν οι H. Gärtner, «Xenophon von Ephesos, der Romanschriftsteller», *RE* 9, 1967, σελ. 2074-2080. B. E. Perry, *The Ancient Romances: A Literary - Historical Account of their Origins*, Berkeley - Los Angeles 1967, σελ. 32. Του *ιδίου*, (ed.), *Collected Ancient Greek Novels*, Berkeley-Los Angeles-London, 1989, σελ. 11-12. B. P. Reardon, «The Second Sophistic and the Novel», in: G. W. Bowersock (ed.), *Approaches to the second Sophistic (Papers presented at the 105th Annual Meeting of the American Philological Association)*, Pennsylvania, 1974, σελ. 126-127. Του *ιδίου*, *The Form of Greek Romance*, in Roderick Beaton (ed.), *The Greek Novel AD 1-1985*, London - New York - Sydney, 1988, σελ. 170-172. E. L. Bowie, «The Greek Novel», in P. E. Easterling - B. M. W. Knox (eds.), *The Cambridge History of Classical literature: I. Greel literature*, Cambridge; London - New York - New Rochelle - Melbourne - Sydney, 1985, σελ. 687-688. Γ. Γιατρομανωλάκης (επιμ.), *Αχιλλέως Αλεξανδρέως Τατίου Λευκίππη και Κλειτοφών*, Αθήνα, 1990, σελ. 44-45. T. Hägg, *To Αρχαίο Μυθιστόρημα* (μετ. Τζένη Μαστοράκη), Αθήνα, 1992 [1980], σελ. 130-133. C. Ruiz - Montero, «The Rise of the Greek Novel», in Gareth Schmeling (ed.), *The Novel in the Ancient World*, Leiden - New York - Köln, 1996, σελ. 76-77. G. van den Heever, «Novel and Mystery.

του '90 παρουσιάζεται σειρά μελετών που δεν περιορίζονται μόνο στη θρησκευτική διάσταση των λατρειών. Το δίτομο έργο του Fabio Mora με τίτλο *Prosopografia Isiaca* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα¹²⁵. Ο Ιταλός ερευνητής παρουσιάζει στον πρώτο τόμο του έργου του μια συλλογή επιγραφών, τις οποίες ταξινομεί με βάση τις περιοχές διάδοσης της λατρείας. Στο δεύτερο τόμο εστιάζει την προσοχή του στην παρουσία των γυναικών στα λατρευτικά δρώμενα αυτής της λατρείας. Ο F. Mora παρουσιάζει τις μεθοδολογικές του προτάσεις για το συγκεκριμένο θέμα βασίζόμενος στις φιλολογικές μαρτυρίες. Η καινοτομία της έρευνάς του έγκειται στη χρήση της στατιστικής έρευνας. Μ' αυτό τον τρόπο αποδεικνύει, λαμβάνοντας κυρίως υπόψη του τα δεδομένα των επιγραφικών μαρτυριών, ότι δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται η λατρεία της Ίσιδας ως "λατρεία των γυναικών", δεδομένου ότι μόνο ένα μικρό μέρος του συνολικού αριθμού των πιστών της είναι γυναίκες¹²⁶.

Στη δεκαετία του '90 παρουσιάζονται δύο ακόμη μελέτες που δημιουργούν νέα δεδομένα. Η πρώτη ανήκει στον H. S. Versnel, και εξετάζει την Ίσιδα, με την ενοθεϊστική μορφή της όπως παρουσιάζεται στα κείμενα των "Αρεταλογιών" της, αλλά και των πολιτικών δεδομένων της ελληνορωμαϊκής¹²⁷. Η δεύτερη μελέτη παρουσιάζεται από την Salotta A. Takács, με τίτλο *Isis and Sarapis in the Roman World*¹²⁸. Η αμερικανίδα ερευνήτρια εξετάζει τα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα που διαμορφώνουν τη συνολική ιστορία των ρωμαϊκών χρόνων. Η μελέτη της λατρείας της

Disourse, Myth and Society", in: Jo-Ann A. Brant-Ch. W. Hedrick-Chr. Shea (eds.), *Ancient Fiction: The Matrix of Early Christian and Jewish Narrative* (Society of Biblical Literature. Symposium Series, Nr 32), Atlanta, 2005b, σελ. 89-114.

125. F. Mora, *Prosopografia Isiaca*, vol. I: *Corpus prosopographicum religions Isiacae*. Vol. II: *Prosopografia Storica e Statistica del Culto Isiaco* (EPRO, 113), Leiden - New York - København - Köln, 1990.

126. Σχετικά με το ρόλο και τη σημασία της Ίσιδας ως «θεάς των γυναικών» βλ. G. Michailidis, «Contribution à l'étude de la Grande Déesse en Égypte, II: Isis déesse de l'amour», *Bulletin Institute Égyptologique* 37 (1956), 191-213. S. K. Heyob, *The Cult of Isis among Women in the Greco-Roman World* (EPRO, 51), Leiden 1975. F. Mora, *Prosopografia Isiaca*, vol. II, ό.π., σελ. 1-3.

127. M. J. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 39-95.

128. (RGRW, 124), Leiden 1998. Βλ. επίσης M. J. Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic scenes and the Roman Views of Egypt* (RGRW, 144), Leiden-Boston, 2002. L. Bricault, *Isis, Danne des flots* (Aegyptiaca Leodiensia, 7), Liège, 2006.

Ίσιδας λαμβάνει νέες διαστάσεις από τις έρευνες των ευρωπαϊών μελετητών. Η έρευνα αυτή ξεκίνησε το 1997 από τους J. Leclant και Laurent Bricault και διαμορφώνεται μέσω των εργασιών τριών διεθνών συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν το 1999 στο Poitiers-Futuroscope (Γαλλία)¹²⁹, το 2002 στη Λυών¹³⁰ και το 2005 στο Leiden (Ολλανδία)¹³¹. Οι εκπρόσωποι της ερευνητικής ομάδας ακολουθούν μεθόδους που εντάσσονται στο πλαίσιο της παραδοσιακής, αλλά και της νεωτεριστικής έρευνας. Αποτέλεσμα της συνολικής επιστημονικής δραστηριότητας είναι η δημοσίευση έργων, όπως του L. Bricault με τίτλο: *Atlas de la diffusion des Cultes Isiaques*¹³² και *Recueil des Inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS)*¹³³. Το πρώτο ασχολείται με τη χαρτογράφηση των περιοχών του ελληνορωμαϊκού κόσμου, ενώ το δεύτερο συμπληρώνει τις επιγραφικές μαρτυρίες που είχαν καταγραφεί στο αντίστοιχο έργο του L. Vidman. Κύριο μέλημα αποτελεί η συμπλήρωση του βιβλιογραφικού καταλόγου, όπου θα καταγραφούν υπό την εποπτεία του Miguel John Versluys, εργασίες που σχετίζονται με τις αιγυπτιακές λατρείες. Μελλοντική πρόθεση των ερευνητών είναι να συγκεντρώσουν στο έργο με τίτλο: *Sylloge Nummorum Religionis Isiacae et Sarapiacae* (στο εξής, *SNRIS*) όλα τα νομίσματα των ελληνορωμαϊκών χρόνων στα οποία αποτυπώνονται μαρτυρίες που σχετίζονται με τις αιγυπτιακές θεότητες¹³⁴. Ιδιαίτερο βοήθημα στην έρευνα των θρησκειών και λατρειών των ελληνορωμαϊκών χρόνων, αλλά και ειδικότερα για την παρουσία των αιγυπτιακών λατρειών στο χώρο της Μακεδο-

129. L. Bricault (ed.), *De Memphis à Rome. Actes du 1er Colloque International sur les études isiaques*, Poitiers-Futuroscope, 8-10 avril 1999 (RGRW, 140), Leiden-Boston-Köln 2000.

130. Του ιδίου (ed.), *Isis en Occident. Actes du IIème Colloque International sur les études Isiaques*, Lyon III, 16-17 mai 2002 (RGRW, 151), Leiden-Boston, 2004.

131. Του ιδίου - M. J. Versluys - P. G. P. Meyboom (eds.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005* (RGRW, 159), Leiden-Boston, 2007.

132. Laurent Bricault, *Atlas de la diffusion des Cults Isiaques (Ive s. av, J.-C - Ive s. Apr. J.-C)* (Préface Jean Leclant) (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, tom. XXIII), Paris 2001.

133. Του ιδίου, *Recueil des Inscriptions concernant les Cults Isiaques (RICIS)*, (Préface Jean Leclant) (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, tom. XXXI), tom. I-II: *Corpus*, tom. III: *Planches*, Paris 2005.

134. Σχετικά με το περιεχόμενο αυτού του έργου βλ. L. Bricault, «Étude Isiaques: Perspectives», in: του ιδίου (ed.), *De Memphis à Rome*, ό.π., σελ. 188-210.

νίας, αποτελεί η κυκλοφορία συλλογής επιγραφών από τον Παντελή Νίγδελη¹³⁵, η οποία συμπληρώνει το αντίστοιχο έργο του C. Edson που κυκλοφόρησε το 1972¹³⁶. Η σπουδαιότητα του παραπάνω έργου γίνεται κατανοητή αν αναλογιστούμε την ιδιαίτερη διάδοση και την παρουσία αυτών των λατρειών στην περιοχή. Η Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις της ευρύτερης περιοχής (π.χ. Βέροια, Φιλιπποι) αποτελούν, εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης και της κοσμοπολιτικής διάρθρωσης του συνολικού πληθυσμού, σημαντικά κέντρα διακίνησης των μετακινούμενων πληθυσμών της εποχής αλλά και καινοφανών αντιλήψεων που ανατρέπουν τον τρόπο σκέψης των παραδοσιακών κοινωνιών¹³⁷.

135. *Επιγραφικά Θεσσαλονίκια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 2006.

136. C. Edson (ed.), *Inscriptions Graecae*, vol. X, pars 2, fasc. 1. *Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*, Berlin, 1972.

137. X. Μακαρόνας, «Ανασκαφή παρά τὸ Σαραπεῖον», *Μακεδονικά* 1(1940), 464-465. E. Edson, «Cults of Thessalonica», *HThR* 41 (1948), 153-204. R. Witt, «The Egyptian Cults in Ancient Macedonia», in: B. Λαούρας-Χ. Μακαρόνας (επιμ.), *Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το πρώτον Διεθνές Συμπόσιο εν Θεσσαλονίκη, 26-29 Αυγούστου 1968*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 122), Θεσσαλονίκη, 1970, σελ. 324-333. M. Bommas, «Neue Heimat in der Fremde. Isis in Makedonien», *AW* 6 (2000), 617-624. Αικ. Τσαλαμπούνη, *Η Μακεδονία στην εποχή της Καινής Διαθήκης* (Βιβλική Βιβλιοθήκη, 23), Θεσσαλονίκη, 2002. Ulrike Egelhaaf-Gaiser – Christlher Steimle – Charalampos Tsochos, «Religion in der römischen Provinz Makedonien», in: H. Cancik- J. Rüpke (Hrsg.), unter Mitarbeit von Franca Fabricius, *Römische Reichreligion und Provinzialreligion. Globalisierungs- und Regionalisierungsprozesse in der antike Religionsgeschichte* (Schwerpunktprogramme 2080 der Deutschen Forschungsgemeinschaft), Erfurt, 2003, σελ. 154-167. Chr. Steimle, «Neue Erkenntnisse zum Heiligtum der ägyptischen Götter in Thessaloniki. Ein Unveröffentlichtes Tagesbuch des Archäologen Hans von Schoenenbeck» *AETH* 16 (2002 [2004]), 291-304. Του ιδίου, «Das Heiligtum der ägyptischen Götter in Thessaloniki», in: C. Bonnet-J. Rüpke – P. Scarpi (Hrsg.), *Religions Orientales – Culti Misterici. Neue Perspektiven – Nouvelles Perspectives – Prospettive Nuove*, ό.π., σελ. 26-38. Vutiras Em. «Sanctuaire privé – culte public? Le cas du Sarapeion de Thessalonique», in: V. Dasen – M. Piérart (ed.), *Ιδία και δημοσία. Les cadres 'privés et 'publics' de la religion grecque antique*, Liège, 2005, σελ. 273-288. X. Τσώχος, «Το ιερό των Αιγυπτίων θεών και η λατρεία τους στους Φιλιππους μέσα από επιγραφικό υλικό. Πρώτες παρατηρήσεις», *AEMΘ* 16 (2002 [2004]), 83-94. Ch. Tsochos, «Philippi als städtliches Centrum Ostmakedoniens in der hohen Kaisezeit: Aspekte der Sakraltopographie», in: H. Cancik- A. Schäfer- W. Spickermann (Hrsg.), *Zentralität und Religion* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 39), Tübingen, 2006, σελ. 245-272, *ιδιαιτ.* σελ. 249-252.

Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσιάζει η λατρεία της Κυβέλης και του Άττι κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Οι ερευνητές αυτής τη λατρείας επηρεάζονται από το έργο του F. Cumont για τις ανατολικές λατρείες¹³⁸. Στις αρχές του 20ού αιώνα δημοσιεύεται η μελέτη του γερμανού ερευνητή Hugo Hepding, στην οποία εξετάζει το μύθο και τη λατρεία του Άττι και της Κυβέλης στηριζόμενος κυρίως στις γραπτές μαρτυρίες που διασώζουν οι συγγραφείς της αρχαιότητας¹³⁹. Σημαντική ώθηση δίνει, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60 η συνολική έρευνα του Vermaseren. Στο πλαίσιο της συνολικής του ενασχόλησης με το πρόβλημα των λατρειών της ελληνορωμαϊκής εποχής δημοσίευσε το 1975 το έργο *Cybele and Attis*, που αποτελεί την εισαγωγή στη συλλογή των επιγραφικών και των αρχαιολογικών μαρτυριών της εν λόγω λατρείας¹⁴⁰. Στο τέλος της δεκαετίας του '60 δημοσιεύεται επίσης η μελέτη του R. Duthoy με τίτλο: *The Taurobolium*, που σχετίζεται με την τελετή του «ταυροβολίου» / «χριοβολίου» που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της λατρείας¹⁴¹. Η ιδιαι-

138. Βλ. παραπάνω υποσ. 19.

139. *Attis, seine Mythen and Kulte* (RGVV, I), Giessen, 1903.

140. London, 1975. Του ιδίου, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art* (EPRO, 6), Leiden 1966. Του ιδίου, «Kybele and Merkur», in: S. Sahin – E. Schwertheim- J. Wagner (eds.), *Studien zur Religion und Kultus Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976* (EPRO, 66), Leiden, 1978b, σελ. 956-966. Του ιδίου, *Corpus Cultus Cybele Attisque*, vols I-VII (EPRO, 50), Leiden, 1977-1989. Του ιδίου, «L' iconographie d' Attis mourant», in: του ιδίου – M. J. de Boer (eds.), *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions, presented to Gilles Quispel on the Occasion of his 65th Birthday* (EPRO, 91), Leiden, 1981, σελ. 419-431. Του ιδίου – M. J. de Boer «Attis», in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. III, 1. III, 2. Zürich-München, 1986, 22-44, 16-45.

141. *Its Evolution and Terminology* (EPRO, 10), Leiden 1969. Βλ. επίσης Π. Παχής, *Το νερό και το Αίμα στις μυστηριακές λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχής* (Διδακτ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 67-75. 159-173 (όπου και σχετική βιβλιογραφία), Ph. Borgeauf, «taurobolium», in: F. Fraf, *Ansichten griechischen Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert Castelen bei Basel 15. Bis 18. März 1996*, Stuttgart-Leipzig, 1998, σελ. 183-198. Βλ. επίσης J. R. Rutter, «The Three Phases of Taurobolium», *Phoenix* 22 (1968), 226-249. O J. Z. Smith (*Drudgery Divine*, ό. π., σελ. 102-103, 32) αναφέρει πως οι παραπάνω ερευνητές: «[w]hile they differ somewhat in their reconstruction, both studies are important in using the large corpus by and large, scholars focusing on early Christianity continue to use the same literary evidence available to Dupuis and Frazer, when discussing the «mysteries», while ignoring the newer inscriptional and archeological data. Πρόβλ. επίσης την κριτική που ασκούν στο έργο του R. Duthoy ο T. D. Barnes, «R. Duthoy, *The Taurobolium* [EPRO,

τερότητα αυτής της μελέτης, που βασίζεται στην παρουσία επιγραφικών κυρίως μαρτυριών, έγκειται στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη τελετουργία συνδέεται για πρώτη φορά αποκλειστικά με το λατρευτικό περιβάλλον της Κυβέλης και του Άττι. Μέχρι τότε επικρατούσε η άποψη ότι το ταυροβόλιο/χριοβόλιο συνδέεται όχι μόνο με το τυπικό της λατρείας της Κυβέλης/Άττι αλλά και του Μίθρα. Οι θέσεις αυτές καταρρίπτονται, μέσω των προτάσεων του Duthoy και αποδεικνύεται ότι η συνύπαρξη μπορεί να εντοπισθεί μόνο κατά τη διάρκεια του 4ου μ.Χ., ως μέσο αντίδρασης και άμυνας των τελευταίων οπαδών αυτών των λατρειών έναντι του Χριστιανισμού¹⁴².

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 συνεχίζεται η ενασχόληση πολλών ερευνητών με το περιβάλλον της λατρείας της Κυβέλης και του Άττι. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι εργασίες της G. Sfameni Gasparro¹⁴³

10], Leiden, 1969», *Gnomon* XLIII (1971), 523-523 και ο R. Turcan, *Les religions de l'Asie dans la Vallée du Rhône* (EPRO, 30), Leiden, 1972, σελ. 83-88, ιδιαιτ. σελ. 85, αρ. 1. Βλ. R. Turcan, «L' aigle du pileus», in: M. B. de Boer - T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, ό. π., τομ. III, σελ. 1281-1292. Του ιδίου, *Numismatique romaine du culte metroaque* (EPRO, 97), Leiden, 1983a. Του ιδίου, «Attis Platonicus», in: E. Lane (ed.), *Cybele, Attis & Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren* (RGRW, 131), Leiden, 1996b, 387-403. G. Thomas, «Magna Mater and Attis», *ANRW* II 17, 3 (1984), σελ. 1501-1535. S. A. Tákacs, «Magna Mater Idaea, Cybele, and Catulus' Attis», in: E. Lane (ed.), ό. π., σελ. 367- 386 και του Noel Robinson, «The Ancient Mother of the Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion», in: E. Lane (ed.), ό. π., σελ. 239- 304.

142. Βλ. σχετικά Π. Παχής, Το νερό και το Αίμα στις μυστηριακές λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχής, ό.π., σελ. 73-75. H. Bloch, «A New document of the Last Pagan Revival in the West», *HThR* 38 (1945), 199-255. Του ιδίου, «The Pagan Revival in the west at the End of the Fourth Century», in: A. Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963, σελ. 193-218. J. Wytzes, *Der Letzte Kampf des Heidentums in Rom* (EPRO, 56), Leiden, 1977. G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, ό. π., σελ. 110-118.

143 «Interpretazioni gnostiche e misteriosofiche del mito di Attis», in: M. J. Vermaseren - M. J. de Boer (eds.), *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions*, (EPRO, 91), Leiden, 1981, σελ. 376-411. Της ίδιας, «connotazioni metroache di Demetra nel coro dell' 'Elena' (vv. 1301- 1365)», in: M. B. de Boer- T. A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, ό.π., τομ. III, σελ. 1148-1187. Της ίδιας, «Significato e ruolo del sangue nel culto di Cibele e Attis», in: F. Vattioni (a cura di), *Sangue e antropologia nella letteratura cristiana. Atti della terza settimana di Studio, Roma 29 novem-*

και του Dario Cosi¹⁴⁴ που ακολουθούν τα δεδομένα και τη μεθοδολογία της "Ιταλικής Σχολής". Ωδήση στην έρευνα της λατρείας αυτής δίνουν, κατά την τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα, οι μελέτες του Philippe Borgeaud¹⁴⁵ και της Lynn E. Roller¹⁴⁶. Αξίζει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι οι ερευνητές αυτοί ασχολούνται μόνο με τα θρησκευτικά δεδομένα της λατρείας.

Εκτός όμως από τις ειδικές μελέτες που αναφέραμε παραπάνω, άξιες μνείας είναι και οι έρευνες που παρουσιάστηκαν σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα και σχετίζονται με το συνολικό πρόβλημα της έρευνας των θρησκειών και των λατρειών των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Οι εν λόγω λατρείες βασίζονται στις θέσεις του F. Cumont¹⁴⁷. Καινοτομία στα δεδομένα της σύγχρονης έρευνας αποτελεί ο χαρακτηρισμός όλων αυτών των θρησκευτικών αντιλήψεων ως "ανατολικές λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχής", ο οποίος αντικαθιστά τον αντίστοιχο "μυστηριακές λατρείες (ή

*bre - 4 dicembre 1982, Roma 1983, τομ. I, σελ. 199-232. Της ίδιας, «Per la storia del culto di Cibele in Occidente. Il santuario rupestre di Akrai», in: E. Lane (ed.), *Cybele, Attis & Related Cults*, ό. π., σελ. 51-86.*

144. «Adama. Un problema e qualche proposta», *Atti e Memorie. Academia patavina Sc. Lett. Arti* 88 (1975-1976), Parte III, Class Sc. Mor. Lettere ed Arti, 149-156. Του ιδίου, «Salvatore e salvezza nei misteri di Attis», *Aevum* 50 (1976a), 42-71. Του ιδίου, «La simbologia della porta nel Vicino Oriente per una interpretazione dei monumenti rupestri frigi», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia Università Pavia* 1 (1976b), 55-81. Του ιδίου, «Firmico Materno e i misteri di Attis», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia Università Pavia* 2 (1977), 55-81. Του ιδίου, «Aspetti mistici e misticci del culto di Attis», in: U. Bianchi - M. J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei Culti Orientali nell' Impero Romano*, ό. π., σελ. 485- 504. Του ιδίου, «L'ingresso di Cibele ad Atene e a Roma», in: *Centro Ricerche e Documentarie sull' Antichità Classica*, *Atti* 11 (n.s. 1) (1983), 81-91. Του ιδίου, *Casta mater Idaea. Giuliano l' apostata e l' etica della sessualità*, Venezia 1986.

145. *La Mère des dieux. De Cybèle à Vierge Marie*, Paris, 1996 = του ιδίου, *Η Μητέρα των Θεών. Από την Κυβέλη στην Παρθένο Μαρία* (μετ. Αναστ. Καραστάθη - Μ. Καρδαμίτσα, Επιμ. Αναστ. Καραστάθη), Αθήνα, 2001.

146. «The Great Mother at Gordion. The Hellenisation of an Anatolian Cult», *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991). Της ίδιας, «Attis on Greek Votive Monuments», *Hesperia* 63 (1994), 245-262. Της ίδιας, «Reflection on the Mother of Gods in Attic Tragedy», in: E. N. Lane (ed.), *Cybele, Attis & Related Cults*, ό.π., σελ. 305-321. Της ίδιας, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley-Los Angeles-London 1999.

147. Βλ. παραπάνω υποσ. 19.

θρησκείας) της ελληνορωμαϊκής εποχής». Στην καθιέρωση του χαρακτηρισμού πρωτοστατεί ο M. J. Vermaseren και κυρίως η σειρά που εγκαινιάζει, όπως αναφέραμε παραπάνω με τίτλο: *Προεισαγωγικές Μελέτες των Ανατολικών Θρησκειών στα αυτοκρατορικά χρόνια*. Με τον τρόπο αυτό δηλώνεται το ιστορικό υπόβαθρο της εποχής. Παράλληλα σχετίζεται με τις μεθοδολογικές τακτικές των εκπροσώπων της σύγχρονης έρευνας, οι οποίοι εστιάζουν τις μελέτες τους σε διαφορετικούς τρόπους σκέψης σε σχέση με τους εκπροσώπους παλαιότερων εποχών, κυρίως με αυτούς της «Θρησκευοιστορικής Σχολής». Η τάση αυτή εγκαινιάζεται στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν εκδίδεται υπό την εποπτεία του Vermaseren ένας συλλογικός τόμος με τίτλο: *Die orientalischen Religionen im römischen Umwelt*¹⁴⁸. Αποτελεί μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του συνολικού πλαισίου έρευνας όλων των λατρειών και έχει ως κύριο σκοπό να προχωρήσει σε βαθμιαία αντικατάσταση του παλαιού αλλά κλασικού έργου του Fr. Cumont. Ανάμεσα στις σημαντικές μελέτες που δημοσιεύονται ξεχωριστή θέση κατέχουν οι μελέτες των Carsten Colpe¹⁴⁹ και H. J. Versnel¹⁵⁰. Ο τελευταίος αναφερόμενος στο σύνολο των αιτιών που συντελούν στη διάδοση των ανατολικών λατρειών στο περιβάλλον της ελληνορωμαϊκής οικουμένης, βασίζει την έρευνά του όχι μόνο στα θρησκευτικά αλλά παράλληλα στα πολιτικο-κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα των ελληνορωμαϊκών χρόνων.

Την ίδια εποχή κυκλοφορούν τα πρακτικά του συνεδρίου που σχετίζεται με τη σωτηριολογία των λατρειών της Ανατολής, που πραγματοποιήθηκε στη Ρώμη το 1979¹⁵¹. Το συνέδριο αυτό θεωρείται ως συνέχεια της

148. M. J. Vermaseren (ed.), *Die orientalischen Religionen im römischen Umwelt (OrRR)* (EPRO, 93), Leiden, 1981. Βλ. επίσης G. Sfameni Gasparo, «Le religion orientali nel mondo ellenistico-romano», in: G. Castellani (ed.), *Storia delle Religioni*, vol. III, Torino, 1970, σελ. 423-564. Της ίδιας, *I culti orientali in Sicilia* (EPRO, 31), Leiden, 1973. Της ίδιας, «Le religioni nel mondo ellenistico», in: G. Filoramo (a cura di), *Storia delle Religioni*, tom. I: *Le Religioni antiche*, Bari, 1994, σελ. 409-452. C. Bonnet-J. Rüpke - P. Scarpi (Hrsg.), *Religions Orientales - Culti Misterici. Neue Perspektiven - Nouvelles Perspectives - Prospettive Nuove*, ό.π.

149. «Einführung in die Geschichte und neue Perspektive», M. J. Vermaseren (ed.), *Die orientalischen Religionen im römischen Umwelt*, ό.π., σελ. 1-40.

150. «Römische Religion und religiösen Unbruch», in: M. J. Vermaseren (ed.), *Die orientalischen Religionen im römischen Umwelt*, ό.π., σελ. 41-72.

151. U. Bianchi- M. J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei Culti Oriental nell' Impero romano*, ό.π.

συνάντησης που πραγματοποιήθηκε στην ίδια πόλη το 1978 με θέμα τη λατρεία του Μίθρα. Επιμελητές των πρακτικών είναι ο U. Bianchi (ως πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής της συνάντησης) και ο M. J. Vermaseren. Το πρόβλημα της σωτηριολογίας, του «μυστηρίου» και της «τελετής» απασχολούν τους ερευνητές από την αρχή του 20ού αιώνα με αποτέλεσμα να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το σύνολο των ανακοινώσεων που περιλαμβάνονται σ' αυτό το έργο¹⁵². Η έννοια της σωτηρίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής και εκφράζει τις ιδιόμορφες σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους θεούς και τους πιστούς¹⁵³. Βρισκόμαστε σε μια εποχή που ο άνθρωπος αισθάνεται, όλο και

152. Σχετικά με την έννοια του όρου «μυστήριο» βλ. M. Marcovich, «The Use of MYSTHION in the Writings of Clement of Alexandria with special Reference to his sacramental doctrine», *JTS* 37 (1936), 64-80. H. Krämer, «Zur Wortdeutung «Mysteria», *Wort und Dienst*, N.F. 6 (1959), 121-125. A. Solignac, «Mystères», in: *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, X 2, Paris, 1980, στηλ. 1889-1983. G. Sfameni Gasparo, *Dai misteri alla mistica: semantica di una parola*, in: E. Ancilli-M. Paparozzi (a cura di), *La Mistica. Fenomenologia e riflessione teologica*, vol. I, Roma, 1984, σελ. 73-113. Της ίδιας, «Mistica greco-hellenistica», in: L. Borello-E. Caruana-M. R. del Genio - N. Sufi (a cura di), *Dizionario di mistica*, Città del Vaticano, 1998, σελ. 848-854. C. Riedweg, *Mysterienterminologie bei Platon, Philo und Clemens von Alexandrien* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 26), Berlin-New York 1987. A. J. M. Wedderburn, *Baptism and Resurrection. Studies in Pauline Theology against Its Greco-Roman Background* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 44), Tübingen, 1987, σελ. 148-163.

Σχετικά με την έννοια του όρου «όργιον», βλ. N. M. H. van den Burg, *ΑΠΟΡΡΗΤΑ ΔΡΩΜΕΝΑ - ΟΡΓΙΑ*, Diss. Utrecht, Amsterdam, 1939. L. Ziehen, λ. «Orgia», *RE* Hb 35 (1939), στηλ. 1026-1029. L. H. Martin, «Secrecy in Hellenistic religious communities», in: H.-G. Kippenberg-G. Stroumsa (eds.), *Secrecy and Concealment. Studies in the History of Mediterranean and Near-Eastern Religions*, Leiden 1995, σελ. 101-121. R. Turcan, λ. «Initiation», *RAC* 18 (1996), 87-159.

Σχετικά με τη σημασία και τη χρήση του όρου «τελετή» στο περιβάλλον των μυστηριακών λατρειών βλ. J. E. Harison, «The Meaning of the word TEΛETH», *CR* 28 (1914), 36-38. F. Sokolowski, «A propos du mot TEΛETH», in: *Charisteria G. Przychochi a discipulis oblata*, Warsaw 1934, σελ. 272-276. C. Zijderveld, *TEΛETH*, Diss. Utrecht, Purmerend, 1934. O. Kern, «Telete», *RE* XVI (1935), στηλ. 1209-1314. G. Sfameni Gasparo, «Ancora sul termine TEΛETH. Osservazioni storico-religiose», in: C. Questa (a cura di), *Filologia e forme letterarie. Studi offerte a Francesco della Corte Urbino*, 1987, vol. V, σελ. 137-152.

153. Για τη σημασία της «σωτηρίας» για τους ανθρώπους της ελληνορωμαϊκής εποχής βλ. S. G. Branson «Salvation. Mithraic and Christian», *The Hibbert Journal* 56 (1957/

περισσότερο, έρμαιο των αντίξων καταστάσεων της καθημερινής ζωής. Νοιώθει την ανάγκη να προσφύγει στην ικεσία και στην προστασία μιας ανώτερης δύναμης, προκειμένου να υπερβεί τις δυσκολίες της καθημερινής του ζωής αλλά και του φόβου που προκαλεί το “μυστήριο του θανάτου”¹⁵⁴. Οι τελευταίες αντιλήψεις σχετίζονται άμεσα, ήδη από την κλασική εποχή, με το περιβάλλον των μυστηριακών λατρειών¹⁵⁵.

Δεν πρέπει να παραβλέψουμε τις ερευνητικές προτάσεις στο χώρο της Β. Αμερικής που γίνονται από τη δεκαετία του '60 και ως σήμερα, από τον ιστορικό των θρησκειών του Πανεπιστημίου του Σικάγου J. Z. Smith. Ο ερευνητής αυτός εστιάζει την προσοχή του, στον ιδιαίτερο και καινοτόμο

1958), 123-133. C. J. Bleeker, «Isis as Saviour Goddess, in: S. G. Brandon (ed.), *The Saviour God. Comparative Studies in the Concept of Salvation presented to E. O. James to commemorate his seventh-fifth Birthday* (Manchester, 1963), σελ. 1-16. A. Brelich, «Politeismo e soteriologia», in: S. G. Brandon (ed.), *ό.π.*, σελ. 37-50. Ν. Μασούκας, *Ο χαρακτήρ της αθανασίας κατά την Καινήν Διαθήκην εν σχέσει προς τας αντιλήψεις των ελληνοιστικών μυστηρίων*, Διδ. Διατρ. Θεσσαλονίκη, 1965. G. Sfameni Gasparo, *Soteriologia e aspetti mistici nel culto di Cibele e Attis*, Palermo, 1979d = της ίδιας, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cults of Cybele and Attis*, *ό. π.* της ίδιας, «Soteriologie et aspects mystiques dans le culte de Cybèle et Attis», in: U. Bianchi- M. J. Vermaseren (eds.), *La soteriologia dei Culti Orientali nell' Impero romano*, *ό.π.*, σελ. 445- 484. R. Turcan, «Salut mithriaque et soteriologique néoplatonicienne», in: U. Bianchi- M. J. Vermaseren (eds.), *ό.π.*, σελ. 173-195. Του ιδίου, «Le sacrifice mithriaque. Innovation de sens et de modalité», in: *Le sacrifice dans l'Antiquité classique* (Fondation Hardt, 27) Vandoeuvre-Genève, 1981a, σελ. 341-380. Του ιδίου, *The Cults of Roman Empire* (transl. Antonia Nevill), Oxford, 1996d (repr. 2000), σελ. 24-27. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, *ό. π.*, σελ. 85-143. E. Sanzi, «Salute e salvezza nei culti del seconso ellenismo», in: του ιδίου, *Misteri, Soteriologia, Dualismo. Ricerche storico-religiose* (Prefazione di G. Sfameni Gasparo) (Collana Verde, 12), Roma, 1996, σελ. 41-57. Π. Παχής, «Η έννοια της περιπλάνησης κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων», *ό.π.*, σελ. 314- 317. Του ιδίου, επίσης, *Ισις Καρποτόκος*, *ό.π.*, σελ. 333-337.

154. Πρβλ. το χαρακτηρισμό του W. Burkert (*Ancient Mystery Cults*, Cambridge, Mass-London, 1987, σελ. 12) ως «λατρείες των αναδημάτων».

155. Βλ. U. Bianchi, «Saggezza Olimpia e istica eleusina nell' inno omerico di Demetra», *SMSR* 28 (1957), 115-133. του ιδίου, «Ο ΣΥΜΠΙΑΣ ΑΙΩΝ», in: *Ex Orbe religionum. Studia Geo Widengren oblata*, Lelden, 1972a, τομ. I, σελ. 277 - 286. Του ιδίου, «Eleusis, Stob. Iv, p. 1089 H et Plat. Phaedr. 248 A-B», in: *Mélanges de Philosophie, de Littérature et Histoire ancienne offerts à Pierre Boyancé*, Roma, 1974, 73-77. F. Graf, *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischen Zeit* (RGVV, XXXIII), Berlin-New York, 1974.

χαρακτήρα των ελληνοιστικών χρόνων και στις κοινωνικο-πολιτικές διαφοροποιήσεις που επιφέρει η νέα εποχή¹⁵⁶. Η κοινωνία των αρχαϊκών και (κυρίως) των κλασικών χρόνων τονίζει ιδιαίτερα την έννοια του “κέντρου”, τόσο στην πολιτική όσο και στη θρησκεία μέσω του στατικού και κλειστού χαρακτήρα της¹⁵⁷ και οδηγεί στην ανάπτυξη εσωστρέφειας. Ο περιορισμένος χώρος της πόλης-κράτους αποτελεί τον ασφαλή χώρο όπου το παραδοσιακό θρησκευτικο-κοινωνικό σύστημα προστατεύει τα μέλη του από τους εξωτερικούς κινδύνους. Η διχοτομία μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της αντίληψης των αρχαϊκών κοινωνιών. Τα όρια της πόλης δηλώνουν το όριο ανάμεσα στον πολιτισμένο και απολίτιστο χώρο, ανάμεσα στο μόνιμο και νομαδικό τρόπο ζωής. Ο χώρος που εκτείνεται πέρα από τα όρια του πολιτισμένου κόσμου κατοικείται από επικίνδυνες δυνάμεις, δαίμονες ή ανθρώπους που διαφέρουν ριζικά ως προς τη μορφή, τις συνήθειες και τις αντιλήψεις του πολιτισμένου κόσμου¹⁵⁸. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο J. Z. Smith χαρακτηρίζει την αρχαιοελληνική κοινωνία ως “κεντρομόλο”. Κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων αλλάζει ο τρόπος σκέψης των ανθρώπων και ο κόσμος παίρνει διαφορετική μορφή. Η οικουμενική διάσταση του “κόσμου” συντελεί στη ριζική μεταβολή του ανθρώπινου κοσμοειδώλου. Το γεγονός αυτό συντελεί ώστε οι άνθρωποι της εποχής να μην περιορίζονται πλέον από τα στενά όρια της πόλης-κράτους και του ελληνικού χώρου, αλλά να εντάσσονται αρχικά στο χώρο των ελληνοιστικών βασιλείων και αργότερα της ευρύτερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τα στεγανά πλαίσια

156. Βλ. σχετικά J. Z. Smith, «Native Cults in Hellenistic Period», *History of Religions* XI (1971), 236-249. Του ιδίου, *Map is not Territory*, *ό.π.* του ιδίου, «Hellenistic Religions», in: *The Encyclopedia Britannica*, τομ. 8, Chicago, ¹⁵1985, σελ. 749-751. Του ιδίου, *Drudgery Divine*, *ό.π.*

157. J. Z. Smith, «The Wobbling Pivot», in: του ιδίου, *Map is not Territory*, *ό. π.*, σελ. 88-103, *ιδιαιτ.* σελ. 98-99. Του ιδίου, «Earth and Gods», in: του ιδίου, *ό. π.*, σελ. 104-128, *ιδιαιτ.* σελ. 107-119. Του ιδίου, «The Temple and the Magician», *ό. π.*, σελ. 172-189, *ιδιαιτ.* σελ. 186-189. Του ιδίου, «Map is not Territory», *ό. π.*, 289-309, *ιδιαιτ.* σελ. 294-205. P. Bilde-T. Engberg-Pedersen-J. Hannestad-J. Zahle-Kl. Randborg (eds.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World* (Studies in the Hellenistic Civilization, IV), Aarhus, 1996.

158. Για την επικράτηση αυτών των αντιλήψεων κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων βλ. J. Z. Smith, «Towards Interpreting Demonic Powers in Hellenistic and Roman Antiquity», *ANRW* II.16.1 (1978) 425-439. Του ιδίου, «Birth Upside down or right Side Up?», in: του ιδίου, *ό. π.*, σελ. 147-171, *ιδιαιτ.* σελ. 161-162.

της αρχαϊκής και κλασικής εποχής παύουν να υφίστανται και καθιερώνεται μια νέα πραγματικότητα. Αναπτύσσονται κοινωνίες που διακρίνονται για το “φυγόκεντρο” χαρακτήρα τους και αντιδιαστέλλονται από τις “κεντρομόλες”, με το δυναμικό και ανοικτό τους χαρακτήρα¹⁵⁹. Οι άνθρωποι της εποχής κινούνται αέναα μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο προς το άγνωστο αδιαφορώντας τις περισσότερες φορές για τους κινδύνους και τις επερχόμενες μεταβολές και στοχεύοντας να φτάσουν στα όρια της οικουμένης. Από την οργανωμένη κοινωνική ζωή της πόλης-κράτους περνούν σε έναν κόσμο αμετρής ελευθερίας, μεταβολών και διαρκούς περιπλάνησης.

Το 1987 κυκλοφορεί το βιβλίο του Walter Burkert με τίτλο “Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας” που αποτελεί μια εισαγωγική μελέτη για τη θρησκεία και τη θρησκευτικότητα των ανθρώπων του ελληνιστικού κόσμου και βασίζεται σε τέσσερις διαλέξεις που δόθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Harvard¹⁶⁰. Το έργο του ελβετού ερευνητή της αρχαιότητας πραγματεύεται με αριστοτεχνικό τρόπο το μωσαϊκό των θρησκειών και των λατρειών των ελληνορωμαϊκών χρόνων και παρουσιάζει μια παραδοσιακή πρόταση στα δεδομένα της λεγόμενης “ιστορικής φαινομενολογίας”¹⁶¹. Την ίδια χρονική περίοδο κυκλοφορούν δύο βιβλία του Robert Turcan για τις ανατολικές λατρείες των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Το πρώτο ασχολείται με τη μετάφραση και το υπόμνημα στο έργο του χριστιανού απολογητή του 4ου μ.Χ. αιώνα Firmicus Maternus¹⁶², που αποτελεί σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών για τα θρησκευτικά δεδομένα της εποχής. Το δεύτερο που κυκλοφορεί με τίτλο: *Les cultes orientaux dans le monde Romain* μπορεί να θεωρηθεί ως επιστέγασμα της συνολικής ενασχόλησής του με θέματα και προβλήματα του ρωμαϊκού κόσμου¹⁶³. Στη

159. J. Z. Smith, «The Wobbling Pivot», in: του ιδίου, *Map is not Territory*, ό. π., σελ. 88-103, ιδιαιτ. σελ. 101. Του ιδίου «The Influence of Symbols on Social Change. A Pace on Which to Stand», in: του ιδίου, ό.π., σελ. 129-146, ιδιαιτ. σελ. 131-132.

160. W. Burkert, ό. π. = του ιδίου, *Οι μυστηριακές θρησκείες της αρχαιότητας*, (μετ. Ε. Ματθαίου), Αθήνα, 1994.

161. Βλ. σχετικά L. H. Martin, «W. Burkert, Ancient Mystery Cults, Cambridge, Mass.-London, 1987», *Critical Review*, 1989, 288-290. U. Bianchi, «W. Burkert, Ancient Mystery Cults, Cambridge, Mass.-London, 1987», *Gnomon* 67 (1995), 1-5. Π. Παχής, «Προλεγόμενα στη Μελέτη των Θρησκειών της Ελληνιστικής Εποχής», L. H. Martin, *Οι θρησκείες της Ελληνιστικής Εποχής*, ό.π., σελ. 11-73, ιδιαιτ. σελ. 12.

162. R. Turcan (ed.), *Firmicus Maternus. L'erreur des religions païennes*, Paris, 1982.

163. Του ιδίου, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989 (²1992) = του ιδίου, *The Cults of Roman Empire*, ό.π.

συνολική σχετική βιβλιογραφία ξεχωριστή θέση κατέχουν τα έργα του Robin Lane Fox και του Marvin W. Meyer με τίτλους *Christians and Pagans* και *The Ancient Mysteries: A Source Book* αντίστοιχα¹⁶⁴. Το τελευταίο, αποτελεί μια συλλογή των σημαντικότερων μαρτυριών που σχετίζονται με τις θρησκείες και λατρείες των ελληνορωμαϊκών χρόνων.

3. Η νεωτερικότητα στη μελέτη των θρησκειών της ελληνορωμαϊκής εποχής.

Την εποχή που δημοσιεύεται το παραπάνω πόνημα του W. Burkert κυκλοφορεί και το βιβλίο του Luther H. Martin με τίτλο: “Θρησκείες της ελληνιστικής εποχής”¹⁶⁵. Ο ερευνητής εισηγείται μια ρηξικέλευθη πρόταση που βασίζεται στα δεδομένα μιας κοινωνικο-ιστορικής μεθοδολογίας και εξετάζει τη θρησκεία ως μέρος ενός συστήματος. Η συγκεκριμένη πρόταση σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής με βασικό χαρακτηριστικό τη ριζική μετατροπή των μεθόδων προσέγγισης των ανατολικών λατρειών. Δεν σταματά στην έρευνα των φιλολογικών και αρχαιολογικών πηγών αλλά προσεγγίζει αυτή την πολυδιάστατη εποχή, όπου συμβαίνει μια πραγματική μεταμόρφωση του αρχαίου κόσμου, με ένα συνολικό τρόπο θεώρησης. Τα μέρη συνδέτουν το όλο και συναποτελούν για τους ερευνητές μια πολύμορφη εικόνα που ανταποκρίνεται στον οικουμενικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των ελληνορωμαϊκών χρόνων¹⁶⁶. Επί του θέματος αυτού ο Θεοδούσης Νικολαΐδης, στον πρόλογο της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου του Peter Brown “*Η Δημιουργία της Ύστερης Αρχαιότητας*”, γράφει: “...όλες οι λειτουργίες συνέχονται δεν είναι δυνατόν να απομονώσουμε μια δραστηριότητα και να την κατανοήσουμε, αν δεν την καταλάβουμε πριν από όλα ως μέρος ενός συνόλου, ενός συστήματος. Η χρησιμότητα αυτής της τετριμμένης εκ πρώτης όψης πρότασης αναδεικνύεται στη μελέτη των θρησκευτικών μορφωμάτων... Οι άνθρωποι της Μεσογείου

164. R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the second Century AD to the Conversion of Constantine*, London, 1986. M. W. Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries. A Sourcebook. Sacred Texts of the Mystery Religions of the Ancient Mediterranean World*, New York-San Francisco, 1987.

165. L. H. Martin, *Hellenistic Religions*, ό. π. = του ιδίου, *Οι θρησκείες της ελληνιστικής εποχής*, ό. π.

166. Σχετικά με τη μελέτη των ελληνιστικών θρησκειών ως μέρος ενός συστήματος βλ. L. H. Martin, *Hellenistic Religions*, ό. π., σελ. 155-163.

είχαν μια κοινή (γλώσσα), με την οποία περιέγραφαν την κοινωνική τους εμπειρία, τις σχέσεις τους με τους γείτονες αλλά και τους φορείς εξουσίας. Τα στοιχεία αυτής της κοινής, όμως, χρησιμοποιούνταν και για την περιγραφή των σχέσεων με την υπερφυσική δύναμη, επειδή, όπως έλεγε ο P. Veigne 'όλα βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση μεταξύ τους' (tout se tient)¹⁶⁷.

Η συνολική προσέγγιση των κοινωνικών σχηματισμών ενισχύεται με βάση μια προτεινόμενη από μέρους του Martin ταξινόμησης δύο τύπων που διαμορφώνουν το συνολικό "πνεύμα της εποχής": της πνευματικής συγγένειας και της έννοιας της βασιλείας¹⁶⁸. Η πρώτη αντικαθιστά την εξ αίματος συγγένεια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Η νέα αυτή μορφή συγγένειας επικρατεί ανάμεσα στα μέλη των διαφόρων θιάσων. Οι ομάδες αυτές θεωρούνται ως μια εξιδανικευμένη και ουτοπική μορφή κοινωνικής οργάνωσης που αναπτύσσεται στο περιβάλλον των κοσμοπολίτικων και οικουμενικών κέντρων της εποχής. Η ύπαρξή τους είναι μια ακόμη απόδειξη για την απουσία του ατομικισμού από το συνολικό τρόπο σκέψης των ανθρώπων αυτής της χρονικής περιόδου. Το παραπάνω φαινόμενο σχετίζεται άμεσα, σύμφωνα με την άποψή του, με τα δεδομένα της σύγχρονης εποχής. Εξαιτίας των απόψεών του αντιπαράβalletαι με τις απόψεις παλαιότερων αλλά και συγχρόνων ερευνητών, οι οποίοι θεωρούν ότι ο ατομικισμός αποτελεί το κατεξοχήν γνώρισμα του ελληνορωμαϊκού κόσμου¹⁶⁹.

167. Θ. Νικολαΐδης, «Ιστορία και Ανθρωπολογία. Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας. Εισαγωγή του μεταφραστή», P. Brown, *Η Δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας* (μετ. Θ. Νικολαΐδης), Αθήνα, 2001, σελ. 18-19.

168. Βλ. L. H. Martin, Akin to the gods or simply one to Another. Comparisons with Respect to Religion in Antiquity», in: H.-J. Klimkeit (ed.), *Vergleichen und Verstehen in der Religionswissenschaft*, Wiesbaden, 1997a, 147-159. Του ιδίου, «Self and Power in the Thought of Plotinus», in: A. Komendera (ed.), *Czlowiek i Wartosci*, Cracow, 1997b, σελ. 91-99. Του ιδίου, «Kingship and the Consolidation of Religio-Political Power during the Hellenistic Period», in: L. H. Martin - P. Pachis (eds.), *Theoretical Frameworks for the Study of Graeco-Roman Religions*, Thessaloniki, 2003b, σελ. 89-96.

169. Βλ. L. H. Martin, «The anti-Individualistic Ideology of Hellenistic Culture», *Numen* 41 (1994), 117-140. Σχετικά με τις θέσεις ερευνητών που συνδέουν άμεσα τους ελληνιστικούς χρόνους με το φαινόμενο του «ατομικισμού» βλ. M. P. Nilsson, *GGR*, ό.π., том. II, σελ. 250. J. G. Griffiths, «Hellenistic Religions», in: Robert M. Seltzer (ed.), *Religions in Antiquity. Selections from the Encyclopedia of Religions*, New York, 1989, σελ. 238. P. Green, *From Alexander to Actium. The Hellenistic Age*, London, 1990, σελ. 587.

Ο δεύτερος τύπος συνδέεται άμεσα με την έννοια της βασιλείας που αποτελεί κυρίαρχο πολιτικό σύστημα εξουσίας. Η υιοθέτηση και η καδιέρωση του νέου πολιτικού συστήματος αποτελεί τμήμα της συνολικής στρατηγικής προσέγγισης του ελληνικού και ανατολικού κόσμου. Η δύναμη είναι ο κατεξοχήν παράγοντας που εδραιώνει την αίγλη, τη δόξα και την πολιτική ισχύ (τιμή) του ηγεμόνα¹⁷⁰. Τα δεδομένα αυτά εγκαινιάζουν ένα νέο τρόπο σκέψης που μεταβάλλει ριζικά τον τρόπο έκφρασης και σκέψης του ελληνορωμαϊκού κόσμου στην καθημερινή πολιτική και θρησκευτική ζωή.

Οι θέσεις του L. H. Martin σχετικά με τον ορισμό των ελληνορωμαϊκών χρόνων (των ελληνιστικών χρόνων, σύμφωνα με τον τρόπο σκέψης του) αποτελούν μια ακόμη ερευνητική καινοτομία του συνολικού τρόπου σκέψης του και σηματοδοτούν την έρευνα στο τέλος του 20ού αιώνα, αν και μια μεγάλη ομάδα ερευνητών εξακολουθεί να ασπάζεται τις παραδοσιακές θέσεις¹⁷¹. Το γεγονός αυτό δεν μειώνει την αξία των προτάσεων του L. H. Martin, αντίθετα τις εντάσσει στο συνολικό πνεύμα της εποχής, όπου κυριαρχεί η παράδοση και ο νεωτερισμός. Η πολυφωνία και ο πολυδιάστατος χαρακτήρας είναι η πλέον ενδεδειγμένη οδός, ιδιαίτερα σήμερα, που οφείλει να χαρακτηρίζει τη σύγχρονη έρευνα.

Ο όρος "Ελληνιστική εποχή" συνδέεται, σύμφωνα με την άποψή του, τόσο με το πολιτικο-οικονομικό, όσο και με το θρησκευτικό σύστημα των χρόνων που ακολούθησαν το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Σύμφωνα με τον J. G. Droysen - ο οποίος χρησιμοποιεί για πρώτη φορά αυτόν τον όρο - η ελληνιστική εποχή αρχίζει από το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) και τελειώνει με τον Οκταβιανό Αύγουστο. Ακολουθεί η περίοδος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της λεγόμενης "ρωμαϊκής ειρήνης"¹⁷².

170. Σχετικά με την έννοια της «δύναμης» βλ. L. H. Martin, «Kingship and the Consolidation of Religio-Political Power during the Hellenistic Period», ό.π., σελ. 89-96. Πρβλ. επίσης Π. Παχής, *Ισις Καρποτόκος*, ό.π., σελ. 247-289.

171. Σχετικά με τις θέσεις του αμερικανού ερευνητή για το φαινόμενο του «συγκρητισμού» που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων βλ. L. H. Martin, «Why Cecropian Minerva? Religious Syncretism as System», *Numen* 30, 2 (1983), 131-145. Π. Παχής, *Ισις Καρποτόκος*, ό.π., σελ. 362-381.

172. Βλ. J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, I-III, Hamburg, 1836-1843, ²1877 (νέα αναθεωρημένη έκδοση, E. Bayer, 1952-1953, München, 1980, reprint, том. I, σελ. 3). Πρβλ. επίσης W. W. Tarn-G.T. Griffiths, *Hellenistic Civilization*, New York, ³1961, σελ. 6. Σχετικά με το έργο του βλ. επίσης Δ. Κυρτάτα, *Κατακτώντας την Αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές Διαδρομές*, Αθήνα, 2000, σελ. 119-121. Για την πολιτικο-

Σύμφωνα όμως με τα δεδομένα της σύγχρονης έρευνας, η οποία είναι απαλλαγμένη από τις μονομέρειες και τις προκαταλήψεις του παρελθόντος, η εποχή αυτή τελειώνει με τον Μ. Θεοδόσιο (379-395 μ.Χ.), και όχι με τον Οκταβιανό Αύγουστο, καθώς η τελική επικράτηση του Χριστιανισμού αποτέλεσε το ορόσημο για το τέλος ενός ολόκληρου κόσμου. Ο Αύγουστος πραγματοποιεί απλώς έναν πολιτικό ανασχηματισμό της οικουμένης, αφού επικρατεί πια το αυτοκρατορικό σύστημα, με το οποίο δηλώνεται η μετάβαση σε μια διαφορετική μορφή πολιτικής διακυβέρνησης. Επομένως, η ελληνιστική εποχή πρέπει να θεωρείται ως ένα πολιτικό σύστημα που εκτείνεται από τον 4ο π.Χ. έως τον 4ο μ.Χ. αιώνα¹⁷³.

Ένα από τα βασικά προβλήματα που δημιουργεί ο παραπάνω ορισμός είναι ο ακριβής καθορισμός των χρονικών ορίων της περιόδου. Η αφετηρία της ελληνιστικής εποχής είναι σαφής: ξεκινά, όπως αναφέραμε παραπάνω, με το θάνατο του Έλληνα στρατηλάτη. Η κυριότερη δυσκολία βρίσκεται στον καθορισμό του τέλους της. Οι απόψεις των ερευνητών σε αυτό το σημείο διίστανται. Για να φτάσουμε σε ένα σωστό συμπέρασμα, το οποίο θα είναι απαλλαγμένο από τις γενικεύσεις που χαρακτηρίζουν συνήθως τέτοιες ερευνητικές προσπάθειες, πρέπει να εξετάσουμε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ως ένα ενιαίο σύνολο. Μια ιστορική εποχή οφείλουμε να την εξετάζουμε χωρίς προκατάληψη, λαμβάνοντας υπόψη μας όλα τα δεδομένα του χώρου και του χρόνου, αφού όπως υποστηρίζει ο L. H. Martin, «οι

ιστορική ιδεολογία της ελληνιστικής εποχής όπως ορίζεται από τους ερευνητές του 19ου αιώνα βλ. R. Stover, «Great Man Theory of History», in: P. Edwards (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, New York 1952-1953, (1980, reprint), τομ. 3, σελ. 278-382. Την παραδοσιακή άποψη για το τέλος της ελληνιστικής εποχής στη μετάβαση προς την αυτοκρατορική εποχή ακολουθούν πολλοί από τους σύγχρονους ερευνητές της αρχαιότητας. Επιλεκτικά αναφέρουμε Fr. W. Walbank, *Ο Ελληνιστικός Κόσμος* (μετ. Τ. Βερβέρης-Επιμ. Α. Μανωλόπουλος-Π. Νίγδελης), Θεσσαλονίκη, 1993. P. Green, *From Alexander to Actium*, ό.π. J. D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens*, Berkeley-Los Angeles-London, 1998, σελ. 320.

173. Βλ. L. H. Martin, «Why Cecropian Minerva?», ό.π. του ίδιου, *Hellenistic Religions*, ό.π., σελ. 4-6. Του ίδιου, «Encyclopedia Hellenistica and Christian Origins», *Biblical Theology Bulletin* 20 (1990a), 123-127, ιδιαιτ. σελ. 124-125. Του ίδιου «The Pagan Religious Background», in: J. Hazlett (ed.), *Early Christianity. Origins and Evolution in AD 600*, In Honour of W. H. C. Frend, London, 1991, σελ. 52-64, ιδιαιτ. σελ. 52-54. F. C. Grant, *Hellenistic Religions. The Age of Syncretism* (The Library of Liberal Arts), Indianapolis, Ind. 1953, σελ. xi-xiii. J. Z. Smith, «Hellenistic Religions», in: *The Encyclopedia Britannica*, ό.π.

ιστορικές περίοδοι ορίζονται με όρους που εκφράζουν το σύνολο των πολιτιστικών αξιών»¹⁷⁴.

Το συνολικό πνεύμα έρευνας των θρησκειών επαναπροσδιορίζεται, ήδη με την έναρξη της νέας χιλιετίας, στο πλαίσιο ενός διεθνούς ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: *Redescribing Graeco-Roman antiquity*¹⁷⁵. Η πρωτοβουλία αυτή συνδέεται με μια σειρά επιστημονικών συναντήσεων που πραγματοποιούνται ετησίως και ως απώτερο σκοπό έχουν την ανταλλαγή απόψεων μέσω ανακοινώσεων των ερευνητικών δραστηριοτήτων των μελών της. Προϊστάμενος της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας είναι ο Gerhard van den Heever, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πραιτώρια (Ν. Αφρική), που συνεργάζεται με μια ομάδα ερευνητών από το χώρο των Πανεπιστημίων της Β. Αμερικής, του Καναδά και της Ευρώπης (Luther H. Martin, Will Braun, Ph. Perkins κ.ά.)¹⁷⁶. Οι ερευνητές εστιάζουν την προσοχή τους στον επαναπροσδιορισμό του τρόπου σκέψης, με τον οποίο εκφράζεται στο σύνολό της η ελληνιστική εποχή. Δίνεται έμφαση στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στη θρησκεία και στην πολιτική¹⁷⁷.

174. Διάλεξη που δόθηκε στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ., Απρίλιος 2000, σελ. 1-18, ιδιαιτ. σελ. 1. Πρβλ. επίσης Π. Παχής, «Προλεγόμενα στη Μελέτη των Θρησκειών της Ελληνιστικής Εποχής», ό.π., σελ. 17.

175. Gerhard van den Heever, «Redescribing Greco-Roman Antiquity. On Religion», *Religion and Theology* 12, 3-4 (2005a), 211-237, ιδιαιτ. σελ. 217-224.

176. Βλ. L. H. Martin, «The Hellenisation of Judeo-Christian Faith or the Christianity of Hellenistic Thought?», *Religion and Theology* 12, 1 (2005b), 1-19. Gerhard van den Heever, «Redescribing Greco-Roman Antiquity», ό.π.

177. Για τις σχέσεις θρησκείας και πολιτικής που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια των ελληνορωμαϊκών χρόνων βλ. P. Herz, «Bibliographie zum römischen Kaiserkult (1955-1975)», *ANRW II* 16, 2 (1978), σελ. 833-910. R. Turcan, «Le culte imperial au IIIe siècle», *ANRW II* 16, 2 (1978), σελ. 996-1084. R. E. A. Palmer, «Severn Ruler-cult and the Moon in the City of Rome», *ANRW II* 16, 2 (1978), σελ. 1085-1120. D. Fishwick, «The Development of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire», *ANRW II* 16, 2 (1978), σελ. 1201-1253. D. Knibbe -W. Alzinger, «Ephesos vom Beginn der römischen Herrschaft in Kleinasien bis zum Ende der Prinzipatszeit», *ANRW II* 17, 2 (1980), σελ. 748-830. Των ίδιων, «Der Kaiserkult von Ephesos (hinweis auf den Nachtrag in Bd. II 18,6)», *ANRW II* 18,3 (1990), σελ. 1659. J. Gagé, «Les pratiques magiques d'épiphanie royale-basiléa et la mystique impériale aux II et III siècles», *ANRW II* 16, 3 (1980), σελ. 2382-2403. J.-C. Grenier, «L'empereur et le pharaon», *ANRW II* 18, 5 (1995), σελ. 3181-3194. Ittai Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford, 2002. D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult in the Western Provinces of the Roman Empire* (EPRO, 108), vols I, II 1 -II 2, Leiden 1987-1992. Του ίδιου, *The*

Η σύνδεση μεταξύ θρησκείας και πολιτικής αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα των παραδοσιακών κοινωνιών του χώρου της Ανατολής αλλά και της αρχαιοελληνικής πραγματικότητας. Πρέπει να έχουμε όμως υπόψη μας ότι η σχέση αυτή εστιάζεται σε ένα διαφορετικό τρόπο έκφρασης: ο ανατολικός χώρος σχετίζεται με την απόλυτη και θεοκρατική σχέση εξουσίας, ενώ η ελληνική πραγματικότητα με τη συλλογικότητα.

Η σύνδεση θρησκείας και πολιτικής εγκαινιάζεται ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια με τη θεοποίηση των επιγόνων του Μ. Αλεξάνδρου, διαμορφώνεται στα χρόνια της Ηγεμονίας (*Principatum*) από τους Ρωμαίους με τη θέσπιση του αυτοκρατορικού αξιώματος και κορυφώνεται στους χρόνους της λεγόμενης Δεσποτείας¹⁷⁸. Η σύζευξη της κοσμικής αυτοκρατορικής με τη θεϊκή εξουσία αποτελεί το τέλειο πρότυπο για τη διαμόρφωση των σχέσεων μακροκόσμου και μικροκόσμου. Οι σχέσεις ανάμεσα στον κόσμο των θεών και των ανθρώπων διαμορφώνονται με βάση τις σχέσεις κυβερνώντων και κυβερνωμένων και ειδικότερα τη σχέση Δεσπότη και δούλου¹⁷⁹. Αυτό γίνεται κατανοητό μέσω των αντίστοιχων χαρακτηρισμών, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες αυτής της εποχής, με τους οποίους επενδύονται οι εκπρόσωποι των δύο κόσμων. Έτσι λοιπόν οι πιστοί, όπως και οι θεράποντες των θεών που υπηρετούν σε χαμηλότερα ιερατικά αξιώματα, χαρακτηρίζονται ως: *θεραπευτής, ύπουργός, λάτρης, υπηρέτης, δούλος*, ενώ αντίθετα οι θεοί ως: *Παντοκράτωρ, (Παμ)Βασιλεύς,*

Imperial Cult in the Latin West, vol. III 1: *Institution and Evolution* (RGRW, 145), Leiden, 2002a. Του ιδίου, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol. III 2: *Provincial Cult. The Provincial Priesthood* (RGRW, 145), Leiden, 2002b. Του ιδίου, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol. III 3: *Provincial Cult. The Provincial Centre. Provincial Cult* (RGRW, 145), Leiden, 2004a. Του ιδίου, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol. III 4: *Provincial Cult. Bibliography, indices, autores* (RGRW, 145), Leiden, 2004b. Βλ. επίσης την ηλεκτρονική διεύθυνση στο διαδίκτυο www.csun.edu/~hefl100.html.

178. Για τη θεοποίηση των ηγεμόνων των ελληνιστικών βασιλείων και των αυτοκρατόρων βλ. Π. Παχή, *Ισις Καρποτόκος*, ό.π., σελ. 247-311.

179. Βλ. H. W. Plaeket, «Religious History, as the History of Mentality: the Believer' as Servant of Deity in the Greek World», in: H. S. Versnel (ed.), *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, Leiden, 1981, 152-192. H. S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 83-95. Gerhard van den Heever, «Redescribing Greco-Roman Antiquity. On Religion», ό.π., σελ. 215.

*Κύριος, Δεσπότης, Τύραννος, Δύναμις*¹⁸⁰. Ιδανική μορφή έκφρασης βρίσκουν οι συγκεκριμένες αντιλήψεις στο περιβάλλον των μυστηριακών λατρειών της Ισιδας, του Μίδρα, του Διονύσου, στο περιβάλλον της αυτοκρατορικής λατρείας και στις λεγόμενες μυστηριακές τελετές της αυτοκρατορικής λατρείας¹⁸¹. Οι τελευταίες εντοπίζονται κυρίως στο περιβάλλον των επαρχιών του ρωμαϊκού κράτους και ιδιαίτερα σε πόλεις της Μ. Ασίας (π.χ. Έφεσος) ως ένδειξη απόλυτης υποταγής και καλής θέλησης προς τους εκπροσώπους του αυτοκρατορικού οίκου¹⁸². Η τακτική αυτή επενδύεται παράλληλα με την εκ νέου ανακάλυψη παλαιών μύθων με τους οποίους επενδύουν το πρόσωπο των ανωτάτων αρχόντων του κράτους, κάτι που συντελεί στη θεοποίησή τους και στη μετά θάνατον αποδέωσή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να αποτελέσει στην προκειμένη περίπτωση η σύνδεση των αυτοκρατόρων με τους «ήρωες ευρετές», όπως για παράδειγμα τη Δήμητρα και τον Τριπτόλεμο που σχετίζονται με τη διάδοση των πολιτιστικών αγαθών¹⁸³. Αυτές οι αντιλήψεις προσελκύουν όλο και περισσότερο τους εκπροσώπους του αυτοκρατορικού οίκου ιδιαίτερα από την εποχή των Αντωνίνων. Ήδη σε αγγεία αλλά και σε αγάλματα των αυτοκρατορικών χρόνων παριστάνεται ο αυτοκράτορας ως νέος Τριπτόλεμος και η σύζυγος του ως νέα Δήμητρα-Ισιδα¹⁸⁴.

Την ίδια μεθοδολογία στην έρευνα της θρησκευτικότητας της ελληνιστικής εποχής ακολουθεί και ο Philip A. Harland¹⁸⁵. Ο καναδός ερευ-

180. Βλ. H. W. Plaeket, «Religious History, as the History of Mentality», ό.π., σελ. 153-159-183. Gerhard van den Heever, «Redescribing Greco-Roman Antiquity. On Religion», ό.π., σελ. 21.

181. Βλ. H. S. Versnel, *Ter Unus*, ό.π., σελ. 38-67. M. Simon, «Mithras et les empereurs», in: U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, ό.π., σελ. 411-428. R. Merkalbach, *Mithras*, ό.π., σελ. 153-188. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό.π., σελ. 251-252. H. W. Plaeket, «An Aspect of the Emperor Cult. Imperial Mysteries», *HThR* 58 (1965), 331-347. R. Harland, *Associations, Synagogues, and Congregations. Claiming a place in Ancient Mediterranean Society*, Mineapolis, 2003, 116-119. 121. 128-132.

182. R. Harland, *Associations, Synagogues, and Congregations*, ό.π., σελ. 116-119.

183. Π. Παχή, «Δήμητρα Καρποφόρος. Θρησκεία και αγροτική οιονομία του αρχαιοελληνικού κόσμου» (*Θρησκευσιολογία*, 17), Αθήνα, 1998.

184. G. Schwarz, *Triptolemus. Iconographie einer Agrar- und Mysteriengottheit* (Gräzer Beiträge, Suppl. 2), Horn, 1987, σελ. 172-173. Π. Παχή, «Δήμητρα Καρποφόρος», ό.π., σελ. 173-174.

185. *Associations, Synagogues, and Congregations* ό.π. Βλ. επίσης του ιδίου, «Honours and Worship. Emperors, Imperial Cults and Associations in Ephesus (First to Third

νητής του αρχέγονου Χριστιανισμού αλλά και του ελληνορωμαϊκού κόσμου εστιάζει την προσοχή του στη σημασία των θιάσων ως εναλλακτικών μορφών στο πλαίσιο της κοινωνικής δομής των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Οι θιάσοι εξετάζονται υπό το πρίσμα της θεώρησης της θρησκείας ως συστήματος, όπου τα πάντα συνέχονται μεταξύ τους. Η τακτική αυτή καινοτομεί σε σχέση με παλαιότερες μελέτες ερευνητών, όπως για παράδειγμα του M. P. Nilsson, του A. D. Nock και του G. W. Bowersock¹⁸⁶. Οι μελετητές αυτοί εστίαζαν την έρευνά τους μόνο στη θρησκευτική διάσταση του φαινομένου παραθεωρώντας τα κοινωνικο-πολιτικά αλλά και τα οικονομικά δεδομένα αυτής της εποχής. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι οι έρευνες όλων αυτών των ομάδων παρουσιάζουν ιδιαίτερη άνθηση κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι μελέτες των John Kloppenborg¹⁸⁷, Ulrike Egelhaaf-Gaiser και Alfred Schäfer¹⁸⁸, Ηλία Αρναούτογλου¹⁸⁹, R. S. Ascough¹⁹⁰, Nicole Belayche και

Centuries C.E.), *Studies in Religion / Sciences Religieuses* 25 (1996), 319-334. Του ίδιου, *Claiming a Place in Polis and empire. The significance of Imperial Cults and Connections among Associations, Synagogues, and Christian Groups in Roman Era*, Diss. Toronto, 1999. Του ίδιου, «Spheres of contention, Claims of Preeminence. Rivalries among Associations in Sardis and Smyrna», in: R. Ascough (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, Watello, Can. 2005a, σελ. 53-63. Του ίδιου, «Familiar Dimensions of group Identity, 'Brothers' (ΑΔΕΛΦΟΙ) in Associations of the Greek East», *Journal of Biblical Literature* 124 (2005b), 491-513. Πρβλ. επίσης την ηλεκτρονική διεύθυνση του ερευνητή στο διαδίκτυο www.philipharland.com/main3.htm

186. Βλ. σχετικά M. P. Nilsson, *Greek Piety* (transl. H. J. Rose), Oxford, 1948, σελ. 178. Του ίδιου, *GGR*, ό. π., τομ. II, σελ. 384- 395. A.D. Nock, «ΣΥΝΝΑΟΣ ΘΕΟΣ», in: του ίδιου, *Essays on Religion and the Ancient World*, Edited by Zeph Stewart, vols. I-II, Cambridge, Mass., 1972, vol. I, σελ. 205-221, ιδιαιτ. σελ. 248. G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965, 115. Του ίδιου, «The Imperial cult. Perceptions and Persistence», in: Ben F. Meyer-E. P. Sanders (eds.), *Jewish and Christian Self-Definition*, vol. 3: *Self-Definition in the Greco-Roman World*, Philadelphia, 1983. Πρβλ. R. Harland, *Associations, Synagogues, and Congregations*, ό.π., σελ. 119.
187. John S. Kloppenborg- Stephen G. Wilson (eds.), *Voluntary Associations in the Greco-Roman World*, London, 1996.
188. *Religiöse Vereine in der römischen Antike* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 13), Tübingen, 2002.
189. Ilias N. Arnaoutoglou, *Thusias Heneka kai sunousias. Private religious associations in Hellenistic Athens*, Athens, 2003. Βλ. επίσης R. Parker, *Athenian Religion. A History*, Oxford, 1996, σελ. 333-342 = του ίδιου, *Η Θρησκεία στην αρχαία Αθήνα. Ι-*

Simon C. Mimouni¹⁹¹, Andreas Gutsfeld και Dietrich-Alex Koch¹⁹².

Στις αρχές του 21ου αιώνα κυκλοφορεί μια νέα ανθολογία πηγών από τον Ennio Sanzi με τίτλο: *I Culti Orientali nell' Impero Romano. Un' antologia di fonti*¹⁹³, από την οποία αντλούμε πληροφορίες σχετικές με το περιβάλλον των λατρειών. Το έργο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως συμπληρωματικό του αντίστοιχου έργου του N. Turchi που παρουσιάσθηκε το 1930¹⁹⁴. Η μεθοδολογία του εντάσσεται στο συνολικό πνεύμα της ιστορικο-συγκριτικής έρευνας που διακρίνει - πλήν ελαχίστων εξαιρέσεων - το έργο των εκπροσώπων της "Ιταλικής Σχολής". Η ίδια μεθοδολογία χαρακτηρίζει και τη συλλογή μελετών που δημοσίευσε η G. Sfameni Gasparro με τίτλο: *Misteri e Teologie per la Storia dei Culti Mistici e Misterici nel Mondo*¹⁹⁵.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 εμφανίζεται στην επιστημονική έρευνα της θρησκείας μια νέα μεθοδολογία που σχετίζεται με το πεδίο έρευνας της λεγόμενης γνωσιο-επιστήμης. Αρχικά συνδέθηκε με το περιβάλλον της εξελικτικής ψυχολογίας και αργότερα επεκτάθηκε μέσω της ανθρωπολογίας στην επιστημονική έρευνα της θρησκείας. Πρόσφατα το αντικείμενο αυτό προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών που ασχολούνται με την ιστορία, την αρχαιολογία και την ανθρωπολογία. Οι πρώτοι που ασχολούνται, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, με τη σύνδεση της γνωσιο-επιστήμης με την επιστημονική έρευνα της θρησκείας, είναι οι Daniel Sperber¹⁹⁶, Thomas Lawson και Robert N. McCauley¹⁹⁷, Stuart

- στορική Επισκόπηση (μετ. Γ. Τριανταφυλλίδη. Επιμ. Μ. Τριανταφύλλου) (Ιστορία του Αρχαίου κόσμου), Αθήνα, 2001, σελ. 420-437.
190. *Paul's Macedonian Asciations* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe, 161), Tübingen, 2003.
191. Nicole Belayche και Simon C. Mimouni (eds.), *Les Communautés Religieuses dans le monde Gréco-Roman. Essais de définition* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Religieuses, 117), Turnout, 2003.
192. *Vereine, Synagogen und Gemeinden im kaiserlichen Kleinasien* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 25), Tübingen, 2006.
193. (presentazione di G. Sfameni Gasparro) (*HIERA. Collana di Studi storico-religiosi*, 4), Cossenza 2003.
194. N. Turchi, *Fontes Historiae Mysteriorum aevi hellenistici e graecis et latinis scriptoribus selegit* (Biblioteca di Scienze e Filosofia, 5), Roma, 1930.
195. (HIERA. Collana di Studi storico-religiosi, 5), Cosenza 2003.
196. *Rethinking Symbolism* (transl. A. James-Premack) Cambridge Studies in Social Anthropology), Cambridge, 1975.

Guthrie¹⁹⁸, Steven Mithen¹⁹⁹, Pascal Boyer²⁰⁰, και Harvey White-

197. *Rethinking Religion. Connecting Cognition and Culture*, Cambridge, 1990. Του ιδίου, «Crisis of Conscience, Riddle and Identity. Making Space for a Cognitive Approach to Religious Phenomena», *Journal of American Academy of Religion* 61 (1993), 201-223. Βλ. επίσης Robert N. McCauley - L.E. Lawson, *Bringing Ritual to Mind. Psychological Foundations of Cultural Forms*, Cambridge, 2002. L. E. Lawson, «Towards a Cognitive Science of Religion», *Numen* 47, 3 (2000), 338-349. Του ιδίου, «Cognition», in: Willi Braun - Russell McCutcheon (eds.), *Guide to the Study of Religion*, ό.π., σελ. 75-84 = του ιδίου, «Αντλήψη», Willi Braun - Russell McCutcheon (εκδ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευολογίας*, ό.π., σελ. 137-150. Του ιδίου, «Towards a Cognitive Science of Religion», *Numen* 47, 3 (2000b), 338-349. Του ιδίου, «Ritual Form, and Ritual Frequency. From Ethnographic Reports to Experimental Findings», in: Harvey Whitehouse and Robert McCauley (eds.), *Mind and Religion. Psychological and Cognitive Foundations of Religion*, New York, 2005, σελ. 57-67.
198. «A Cognitive Theory of religion», *Current Anthropology* 21, 2 (1980), 181-203. Του ιδίου, *Faces in the Clouds. A New Theory of Religion*, New York, 1993.
199. *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art and Science*, London, 1996. Του ιδίου, «From Ohalo to Çhatalhöyük. The Development of Religiosity during the Early Prehistory of Western Asia, 20.000 - 7000 BCE», in: Harvey Whitehouse - Luther H. Martin (eds.), *Theorizing Past. Archeology, History and Cognition*, Oxford, 2004a, σελ. 17-43.
200. *Religion Explained. The Human Instincts that Fashion gods, Spirits and Ancestors*, London 2001a. Βλ. επίσης του ιδίου, «Explaining Religious Ideas. Elements of a Cognitive approach», *Numen* XXXIX 1 (1992), σελ. 27-57. Του ιδίου, «Cognitive Aspects of Religious Symbolism», in: του ιδίου, *Cognitive Aspects of Religious Symbolism*, Cambridge, 1993, σελ. 4-47. Του ιδίου, *The Naturalness of Religious Ideas. A Cognitive Theory of Religion*, Berkeley 1994a. Του ιδίου, «Cognitive Constraints on cultural Representations. Natural Ontologies and Religious Ideas», in: L. A. Hirschfield - S. A. Gelman (eds.), *Mapping the Mind. Domain Specificity in Culture and Cognition*, Cambridge, 1994b, σελ. 39-67. Του ιδίου, «Evolution and Modern Mind and the Origins of Culture. Religious Concepts as a Limiting Case», in: P. Carruthers and A. Chamberlain (eds.), *Evolution in the Human Mind*, Cambridge, 2000a, σελ. 93-112. Του ιδίου, «Functional Origins of Religious concepts. Ontologic and Strategic Selection in Evolved Minds» (Malinowski Lecture 1999), *Philosophical Psychology* 13,3 (2000b), σελ. 277-297. Του ιδίου, «Cultural Inheritance Tracks and Cognitive Predispositions. The Example of Religious Concepts», in: H. Whitehouse (ed.), *The Debated Mind. Evolutionary Psychology versus Ethnography*, Oxford-New York, 2001b, σελ. 57-89. Του ιδίου, «Why Gods and Spirits Matter at All?», in: Ilkka Pyysiäinen - Veiko Anttonen (eds.), *Current Approaches in the Cognitive Science and Religion*, London-New York, 2002b, σελ. 68-92. Του ιδίου, «Religious Thought as By-Product of Brain Function», *Trends in Cognitive Sciences* 7, 3 (2003) (March), σελ.

house²⁰¹.

Η μεθοδολογία αυτή βοηθά στην απάντηση ερωτήσεων που σχετίζονται με τον τρόπο προσέγγισης του θεικού κόσμου, που πραγματοποιείται με βάση τα θρησκευτικά και κοινωνικο-πολιτιστικά δεδομένα, τα οποία μεταδίδονται ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας ή μιας θρησκευτικής παράδοσης. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται η επιβίωση της παράδοσης αυτών των ομάδων κάτι που συντελεί στην ενίσχυση της κοινής μνήμης των μελών της ομάδας. Με την πραγματοποίηση διαφόρων τελετουργιών και τη μετάδοση ειδικής γνώσης συνεχονται αλλά και διαφοροποιούνται οι κοινωνικές ομάδες. Οι συγκεκριμένες πρακτικές συνδέονται άμεσα με έναν ιδιαίτερο συμβολισμό, ο οποίος επηρεάζει καταλυτικά το συνολικό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς των μελών των ομάδων²⁰².

Βασικός υποστηρικτής των παραπάνω θέσεων είναι ο Harvey Whitehouse, ο οποίος προΐσταται της ερευνητικής ομάδας του Institute for Cognition and Culture στο Πανεπιστήμιο του Μπέλφαστ της Β. Ιρλανδίας αλλά και του Centre of Cognition and Culture στο Πανεπιστήμιο της

119-124. Του ιδίου, «Religious Evolution and cognition», *Current Anthropology* 45, 3 (2004) (June), σελ. 430-433. Του ιδίου, «A Reductionistic Model of Distinct Modes of Religious Transmission», in: H. Whitehouse - R. N. McCauley (eds.), *Mind and Religion. Psychological and Cognitive foundations of Religion*, New York, 2005, σελ. 3-29.

201. *Inside the Cult. Religious Innovation and Transmission in Papua New Guinea*, Oxford, 1995. Του ιδίου, *Arguments and Icons. Divergent Modes of Religiosity*, Oxford, 2000. «Introduction», in: του ιδίου, (ed.), *The Debated Mind*, ό. π., σελ. 1-20. «Conclusion», in: του ιδίου (ed.), *The Debated Mind*, ό.π., σελ. 203-223. Του ιδίου, «Modes of Religiosity. Towards a Cognitive Explanation of the Sociopolitical Dynamics of Religion», *MTSR* 14, 3-4 (2002), σελ. 293-315. Του ιδίου, *Modes of Religiosity. A Cognitive Theory of Religious Transmission*, Oxford, 2004b = του ιδίου, *Τύποι Θρησκευτικότητας. Μια γνωσιακή Θεωρία της μετάδοσης των θρησκευτικών αντιλήψεων* (μετ. Εισαγ. Δ. Ευγαλατάς. Επιμ. Π. Παχής), Θεσσαλονίκη, 2006. Του ιδίου, «The Cognitive Foundations of Religiosity», in: του ιδίου - R. N. McCauley (eds.), *Mind and Religion*, ό. π., σελ. 207-232. Του ιδίου, - James Ladislaw (eds.), *Ritual and Memory. Toward a Comparative Anthropology of Religion*, Oxford, 2004c. Του ιδίου - L. H. Martin (eds.), *Theorizing Religious Past*, ό. π. του ιδίου, R. N. McCauley (eds.), *Mind and Religion*, ό.π. 6λ. επίσης P. Boyer, «Review on H. Whitehouse, *Inside the Cult. Religious Innovation and Transmission in Papua New Guinea*, Oxford, 1995», *Journal of Ritual Studies* 16, 2 (2002a), 8-13.

202. L. H. Martin, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», του ιδίου, *Οι θρησκείες της ελληνιστικής εποχής*, ό. π., σελ. 77-83, ιδιαιτ. σελ. 78-83.

Οξφόρδης. Ο Άγγλος ανθρωπολόγος στηρίζει τη συνολική ερευνητική του πρόταση στη θεωρία, των “τύπων θρησκευτικότητας”²⁰³. “Τα αίτια της θρησκευτικής συμπεριφοράς βρίσκονται, όπως αναφέρει ο ερευνητής, όχι μόνο σε μηχανισμούς της ανθρώπινης σκέψης, αλλά και στα πλαίσια της ενεργοποίησής τους: οι ψυχολογικές διαδικασίες μέσω των οποίων παράγονται, μεταδίδονται και μετασχηματίζονται οι θρησκείες έχουν υπόδηλες αλλά και συνειδητές μορφές έκφρασης”²⁰⁴. Οι μορφές θρησκευτικής συμπεριφοράς διακρίνονται, σύμφωνα με την άποψη του ερευνητή, σε “δογματικό” και “εικονιστικό τύπο”. Ο πρώτος σχετίζεται με τη σημασιολογική και ο δεύτερος με την επεισοδιακή μνήμη²⁰⁵.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει όλες τις τελετουργίες, οι οποίες εντάσσονται στο τυπικό των τοπικών αλλά και των λεγόμενων “μεγάλων θρησκευμάτων”. Η τελετουργία σχετίζεται με την κωδικοποίηση διδασκαλιών συγκεκριμένων θρησκειών από μέρους των εκπροσώπων του ιερατείου, έτσι ώστε να αποτελούν την απαράβατη αρχή, την οποία πρέπει να ακολουθούν ανεξαιρέτως όλα τα μέλη των θρησκευτικών κοινοτήτων. Οι συγκεκριμένες τελετουργίες επιτυγχάνουν, μέσω μίας διαρκούς επανάληψης, τη μετάδοση αντιλήψεων και πρακτικών που είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση του συνολικού τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς των μελών αυτών των κοινοτήτων²⁰⁶.

Η δεύτερη, αντίθετα, αναφέρεται σε τελετουργίες, που πραγματοποιούνται σε μη συχνά χρονικά διαστήματα στο περιβάλλον τοπικών κοινωνιών που στερούνται συνήθως γραπτής παραδόσης και δεν έχουν κεντρική θρησκευτική εξουσία, η οποία να εκφράζει την αυθεντία. Οι τελετουργίες που τελούνται συλλογικά από τα μέλη αυτών των ομάδων, έχουν ως κύρια χαρακτηριστικά τη δημιουργία ανεξάλειπτης μνήμης, η οποία ενισχύεται συνήθως μέσω τραυματικών εμπειριών που υφίστανται τα μέλη των ομάδων και μέσω της επανάληψής τους. Αποτέλεσμα της παραπάνω τακτικής

203. H. Whitehouse, *Arguments and Icons*, ό. π. Του ιδίου, “Modes of Religiosity. Towards a Cognitive Explanation of the Sociopolitical Dynamics of Religion”, ό. π. Του ιδίου, *Modes of Religiosity*, ό. π. L. H. Martin, “Towards a Scientific History of Religion”, in: Harvey Whitehouse – του ιδίου (eds.), *Theorizing Past*, ό. π., σελ. 7-14, ιδιαιτ. σελ. 10-11.

204. H. Whitehouse, *Modes of Religiosity*, ό. π., σελ. 174.

205. Σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα στην «επεισοδιακή» και «σημασιολογική» μνήμη βλ. E. Tulving, *Elements of episodic Memory*, Oxford, 1985. S. Atran, *In God's we Trust. The Evolutionary Landscape of Religion*, Oxford, 2002.

206. H. Whitehouse, ό. π., σελ. 70-74. 105-118.

είναι η ενίσχυση των συνεκτικών δεσμών των κοινοτήτων, αλλά και η διαφοροποίησή τους σε σχέση με άλλες ομάδες²⁰⁷.

Οι συγκεκριμένες μεθοδολογικές προτάσεις μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της προσέγγισης και κατανόησης διαφόρων νοητικών και πολιτιστικών φαινομένων, που σχετίζονται με τον τρόπο έκφρασης της θρησκευτικότητας των ανθρώπων. Η πραγμάτευση αυτού του είδους είναι εφικτή κυρίως για το πεδίο των σύγχρονων μορφών θρησκευτικότητας, επειδή η συνολική ερευνητική τακτική βασίζεται σε συμπεράσματα που προκύπτουν από εμπειρικές έρευνες. Η τακτική όμως αυτή είναι πρακτικά αδύνατη για τα δεδομένα θρησκειών του παρελθόντος, η μελέτη των οποίων βασίζεται σε μαρτυρίες. Το εμπόδιο ξεπερνιέται, μέσω της χρησιμοποίησης δεδομένων που κινούνται στο πλαίσιο αυτής της μεθοδολογίας και έτσι δημιουργείται για τους ανθρώπους ένας κοινός τόπος αντιλήψεων²⁰⁸ που μπορούν να θεωρηθούν ως μια “έμφυτη γνωσιακή προδιάθεση”²⁰⁹. Η ερευνητική αυτή προσέγγιση συμβάλλει στη δημιουργία ενός κοινού κοσμολογικού-γνωσιακού πλαισίου μέσω του οποίου είναι δυνατή η προσέγγιση θρησκειών ή λατρευτικών παραδόσεων, για τις οποίες δεν διαθέτουμε γραπτά κείμενα ή έχουμε αποσπασματικές και έμμεσες μαρτυρίες.

Οι παραπάνω επιστημονικές προτάσεις βρίσκουν πρόσφορο έδαφος και στο πεδίο έρευνας των θρησκειών και των λατρειών της ελληνορωμαϊκής εποχής. Πρωτοπόρος είναι ο L. H. Martin, που προσπαθεί να μελετήσει τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο με βάση τα δεδομένα της ερευνητικής πρό-

207. H. Whitehouse, ό. π., σελ. 65-70. 87-104.

208. Για τη μελέτη των θρησκειών και λατρειών των αρχαιότητας σύμφωνα με τις αρχές της γνωσιο-επιστήμης βλ. L. H. Martin, “Towards a Scientific History of Religion”, in: Harvey Whitehouse – του ιδίου (eds.), *Theorizing Past*, ό. π., σελ. 7-14. Του ιδίου, «Cognitive Science, Historiography and the Study of so-called Folk Religions. The Case of the Eleusinian Mysteries of Demeter», *Temenos* 39-40 (2003-2004), 81-99. Του ιδίου, «The Very Idea of Globalization. The Case of Hellenistic Empire», in: L. H. Martin - P. Pachis (eds.), *Hellenisation, Empire and Globalisation*, ό. π., 163-207. Του ιδίου, «Introduction: History, Memory and Cognition», *Historical Reflections / Reflections Historiques* 31, 2 (2005a) (Summer): L. H. Martin – H. Whitehouse (eds.), *History, Memory, Cognition* σελ. 195-200. Harvey Whitehouse, «Theorizing Religious Past», in: του ιδίου – L. H. Martin (eds.), *Theorizing Past*, ό. π., σελ. 215-232. Του ιδίου, «Cognitive Historiography. When Science Meets Art», In: *Historical Reflections / Reflections Historiques* 31, 2 (2005) (Summer): L. H. Martin – H. Whitehouse (eds.), *History, Memory, Cognition* σελ. 307- 318.

209. Βλ. L. H. Martin, «Πρόλογος στην ελληνική Έκδοση», ό. π., σελ. 56.

τασης του Harvey Whitehouse. Σύμφωνα με την άποψη του L. H. Martin οι λεγόμενες μυστηριακές λατρείες εντάσσονται, εξαιτίας της όλης δομής τους, στο πλαίσιο της “εικονιστικής μορφής” θρησκευτικότητας. Ιδιαίτερο ρόλο στην ένταξή τους στο παραπάνω πλαίσιο διαδραματίζει η μύηση των πιστών, η οποία αποτελεί το τυπικό αυτών των λατρειών²¹⁰. Την ίδια ερευνητική τακτική ακολουθεί επίσης, στο πλαίσιο έρευνας της λατρείας του Μίθρα, και ο Roger Beck σε συνδυασμό με τα δεδομένα των αστρολογικών αντιλήψεων που κυριαρχούν στον κόσμο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας²¹¹.

Οι δύο αυτοί ερευνητές εστιάζουν την προσοχή τους στο περιβάλλον της λατρείας του Μίθρα με απώτερο σκοπό να αποκρυπτογραφήσουν το συνολική της δομή, αλλά και τον τρόπο σκέψης των πιστών της. Η έλλειψη γραπτών πηγών αντισταθμίζεται από την ανακάλυψη πληθώρας αρχαιολογικών και εικονογραφικών δεδομένων, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν, σύμφωνα με την άποψη του Ugo Bianchi, ως το “il libro di imagini senza didascalia”²¹². Αφετηρία για την επεξήγηση όλων των συμβολισμών μπορεί να αποτελέσει, σύμφωνα με την άποψη του Roger Beck, η μαρτυρία του Πλουτάρχου, ο οποίος θεωρεί ότι οι συγκεκριμένες αντιλήψεις πρέπει να θεωρηθούν ως εικόνες και ύπνοι του συνολικού κοσμοειδώλου²¹³. Ο συγκεκριμένος τρόπος σκέψης καθορίζει σημαντικά το σύνολο των τελετουργικών δραστηριοτήτων των πιστών, με αποτέλεσμα να είναι προσιτό το πραγματικό νόημα των παραπάνω συμβολισμών μόνο στους μυημένους πιστούς, κάτι που ισχύει φυσικά όχι μόνο για το λατρευτικό περιβάλλον της λατρείας του Μίθρα, αλλά και για όλες τις λατρείες της

210. Του ιδίου, «Ritual Competence and Mithraic Ritual», in: T. Light – B. Wilson (eds.), *Religion as a Human Capacity. A Festschrift in Honor of E. Thomas Lawson*, Leiden, 2003a, σελ. 245-263. Του ιδίου, «Performativity and cognition: ‘Demythologizing’ the Roman Cult of Mithras», in: Willy Braun (ed.), *Persuasion and Performance. Rhetoric and Reality in Early Christian Discourses*, Waterloo, Canada, 2004, 187-217.

211. R. Beck, «Four Men, Two Sticks, and a Whip: Image and Doctrine in a Mithraic Ritual», in: H. Whitehouse – L. H. Martin (eds.), *Theorizing Religious Past*, ό. π., σελ. 87-103. Του ιδίου, *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire*, ό. π.

212. U. Bianchi, «La tipologia storica dei misteri di Mithra», ό. π., σελ. 2121. Πρβλ. επίσης P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», in: J. R. Hinnells (ed.), *Studies in Mithraism*, ό. π., σελ. 229-255, ιδιαιτ. σελ. 236, 254.

213. Πλουτάρχος, *περί Ισιδος και Όσιριδος*, 27. 361 D-E. Πρβλ. επίσης J. G. Griffiths, *Plutarch de Iside et Osiride*, ό. π., 390-392.

κλασικής και της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας με μυστηριακό χαρακτήρα. Η συνολική τελετουργική δραστηριότητα των πιστών μπορεί να θεωρηθεί στην προκειμένη περίπτωση ως σύνολο μιμημάτων, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου, που βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με το συμβολικό τρόπο σκέψης. Η συγκεκριμένη τακτική τους μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την εκδήλωση ευσέβειας αλλά και το κατεξοχήν δίδαγμα και το παραμύθιο για την υπέρβαση των προβλήματων που απασχολούν τους ανθρώπους αυτής της εποχής²¹⁴.

Το αυξημένο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η έρευνα των θρησκευτικών αντιλήψεων του ελληνορωμαϊκού κόσμου στο πλαίσιο αυτής της μεθοδολογίας φαίνεται από το διαρκώς αυξανόμενο αριθμό σχετικών δημοσιεύσεων και από την πραγματοποίηση μέχρι τώρα δύο επιστημονικών συναντήσεων. Η πρώτη σχετίζεται με το ρόλο και τη σημασία των γνωσιακών σπουδών στο περιβάλλον των θρησκειών και λατρειών της αρχαιότητας και πραγματοποιήθηκε το 2002 στο Πανεπιστήμιο του Vermont (Η.Π.Α.), ενώ η δεύτερη πραγματοποιήθηκε το 2005 στο πλαίσιο των εργασιών του 19ου Συνεδρίου της “Διεθνούς Ενώσεως της Θρησκευτολογίας” (IAHR) με θέμα την επίδραση της παραπάνω θεωρίας του Harvey Whitehouse στη μελέτη των λατρειών της ελληνοιστικής περιόδου²¹⁵.

Η ελληνοιστική εποχή αποτελεί, σύμφωνα με τον M. P. Nilsson, “εποχή της μεταβολής και της μετάβασης”²¹⁶. Ο χαρακτηρισμός είναι εύστοχος όχι μόνο γι’ αυτή τη χρονική περίοδο, αλλά και για τη συνολική έρευνα των θρησκειών και των λατρειών των ελληνορωμαϊκών χρόνων, κάτι που είναι κατανοητό, αν λάβουμε υπόψη μας, ότι το σύνολο της συγκεκριμένης έρευνας κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων αιώνων διαγράφεται ανάμεσα στα πλαίσια της παράδοσης και της νεωτερικότητας. Η συνολική πορεία της εκφράζεται μέσω μιας αρχικά μονοδιάστατης και άκαμπτης ερευνητικής τακτικής των εκπροσώπων του 19ου και των μέσων του

214. R. Beck, *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire*, ό. π., σελ. 2, 62, 135-136.

215. H. Whitehouse – L. H. Martin (eds.), *Theorizing Religious Past*, ό. π. L. H. Martin – P. Pachis, *Imagistic Modes of Religiosity in the Greco-Roman World. Acts associated with of the Panel ‘Imagistic Modes of Religiosity in the Greco-Roman World held on the occasion of the XIX International Congress of IAHR, Tokyo, 24-30 March 2005*, Thessaloniki, υπό έκδοση.

216. Βλ. M. P. Nilsson, *GGR*, ό. π., τόμ. II, σελ. 131, 292.

20ού αιώνα, η οποία αντικαθίσταται στη συνέχεια από ένα πολυδιάστατο και διεπιστημονικό τρόπο σκέψης και έρευνας.

Η παραδοσιακή μορφή της έρευνας εκπροσωπείται από τον J. G. Frazer και τους εκπροσώπους της λεγόμενης «Θρησκευοϊστορικής Σχολής» (Religionsgeschichtliche Schule), οι οποίοι βασίζουν το όλο ερευνητικό έργο τους στις συγκρίσεις προς εύρεση ομοιοτήτων ή διαφορών ανάμεσα στις θρησκείες και λατρείες της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και του Χριστιανισμού. Η έρευνα των γερμανών διανοητών μπορεί να ενταχθεί στο συνολικό τρόπο σκέψης του 19ου αιώνα που εστιάζεται κυρίως στη σύγκριση ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι». Η σύγκριση σχετίζεται πάντοτε με το πρόβλημα της ανεύρεσης ομοιοτήτων και συνδέεται με τις προσπάθειες των ερευνητών που επιδιώκουν να βρουν ομοιότητες χωρίς να λάβουν υπόψη την πολιτιστική και κοινωνική συνάφεια και το «πνεύμα της εποχής». Τα συγκρητιστικά μορφώματα δημιουργούνται από την επιλεκτική διαδικασία ενός δυσδιάκριτου συνδυαστικού συστήματος που δημιουργεί πάντα γενικεύσεις. Παράλληλα όμως επηρεάζονται και από τις εξελικτικές θεωρίες που διατυπώνονται από τους ερευνητές της εποχής.

Αποφασιστικό πλήγμα στην παντοδυναμία της «Θρησκευοϊστορικής Σχολής» και στις μεθολογικές τακτικές τους επιφέρει στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η κριτική που ασκείται από τους εκπροσώπους της λεγόμενης «Ιταλικής Σχολής», οι οποίοι βασίζονται στα δεδομένα της ιστορικοσυγκριτικής μεθοδολογίας. Οι εκπρόσωποι της συγκεκριμένης Σχολής ερευνούν τις θρησκείες της αρχαιότητας με βάση την ιστορία και τη σύγκριση των θρησκευτικών και των λατρευτικών εκδηλώσεων των ανθρώπων σε διάφορες ιστορικές περιόδους πάνω σε μια διαχρονική και συγκρονική διάσταση. Οι βασικές αρχές της ιστορικοσυγκρητιστικής μεθόδου έχουν αποδείξει ότι η σύγκριση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα φαινόμενα ή στοιχεία επιτυγχάνεται κυρίως με την παρατήρηση των διαφορών παρά των ομοιοτήτων τους. Η παραπάνω θέση αποκτά μεγαλύτερη ισχύ, ιδιαίτερα όταν η σύγκριση διαφοροποιείται από την επισήμανση των αναλογιών. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται οι γενικεύσεις και η *sui generis* ερευνητική τακτική της φαινομενολογικής μεθοδολογίας που κυριάρχησε στη θρησκευοϊστορική έρευνα ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα.

Σ' αντίθεση με τους παραπάνω μελετητές οι εκπρόσωποι της λεγόμενης «Γαλλικής Σχολής» δεν περιορίζονται, πλέον, στην παρουσίαση μόνο των θρησκευτικών δεδομένων αλλά επεκτείνουν την έρευνα τους και στην πολιτικο-κοινωνική συνάφεια της εποχής. Η τάση αυτή βρίσκει όλο και

περισσότερη απήχηση, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω, ιδιαίτερα στους κύκλους των σύγχρονων ερευνητών που ασχολούνται με τη μελέτη των θρησκειών της ελληνορωμαϊκής εποχής.

Η παραπάνω τάση χαρακτηρίζει ακόμη περισσότερο τη μελέτη των ελληνορωμαϊκών θρησκειών, στα τέλη του 20ού αιώνα, η οποία βασίζεται πλέον στα δεδομένα μιας κοινωνικο-ιστορικής μεθοδολογίας και εξετάζει τη θρησκεία ως μέρος ενός συστήματος. Η συγκεκριμένη πρόταση σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής με βασικό χαρακτηριστικό τη ριζική μετατροπή των μεθόδων προσέγγισης των ανατολικών λατρειών. Δεν σταματά στην έρευνα των φιλολογικών και αρχαιολογικών πηγών αλλά προσεγγίζει αυτή την πολυδιάστατη εποχή, όπου συμβαίνει μια πραγματική μεταμόρφωση του αρχαίου κόσμου, με ένα συνολικό τρόπο θεώρησης. Τα μέρη συνδέτουν το όλο και συναποτελούν για τους ερευνητές μια πολύμορφη εικόνα που ανταποκρίνεται στον οικουμενικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των ελληνορωμαϊκών χρόνων.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 εμφανίζεται στην επιστημονική έρευνα της θρησκείας μια νέα μεθοδολογία που σχετίζεται με το πεδίο έρευνας της λεγόμενης γνωσιο-επιστήμης. Οι παραπάνω επιστημονικές προτάσεις βρίσκουν πρόσφορο έδαφος και στο πεδίο έρευνας των θρησκειών και των λατρειών της ελληνορωμαϊκής εποχής. Το αυξημένο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η έρευνα των θρησκευτικών αντιλήψεων του ελληνορωμαϊκού κόσμου στο πλαίσιο αυτής της μεθοδολογίας φαίνεται από τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό σχετικών δημοσιεύσεων και από την πραγματοποίηση μέχρι τώρα δύο επιστημονικών συναντήσεων στο Πανεπιστήμιο του Vermont (Η.Π.Α.), το 2002 και στο Τόκυο στο πλαίσιο των εργασιών του 19ου Συνεδρίου της «Διεθνούς Ενώσεως της Θρησκευοϊστορίας» (IAHR), το έτος 2005.

Το συνολικό πνεύμα έρευνας των θρησκειών της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας επαναπροσδιορίζεται, ήδη με την έναρξη της νέας χιλιετίας. Οι ερευνητές εστιάζουν την προσοχή τους στον επαναπροσδιορισμό του τρόπου σκέψης, με τον οποίο εκφράζεται στο σύνολό της η ελληνοιστιτική εποχή. Δίνεται έμφαση στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στη θρησκεία και την πολιτική. Η σύνδεση μεταξύ θρησκείας και πολιτικής αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα των παραδοσιακών κοινωνιών του χώρου της Ανατολής αλλά και της αρχαιοελληνικής πραγματικότητας. Πρέπει να έχουμε όμως υπόψη μας ότι η σχέση αυτή εστιάζεται σε ένα διαφορετικό τρόπο

έκφρασης ο ανατολικός χώρος σχετίζεται με την απόλυτη και θεοκρατική σχέση εξουσίας, ενώ η ελληνική πραγματικότητα με τη συλλογικότητα.

Τα παραπάνω μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι η συγκεκριμένη έρευνα, όπως άλλωστε και η έρευνα οποιουδήποτε γνωστικού αντικειμένου, οφείλει να προσαρμόζεται διαρκώς, εξαιτίας του δυναμικού χαρακτήρα της, στις επιταγές και τα ρεύματα της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης και πραγματικότητας. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες προόδου και ανανέωσης, όπως και δυνατότητες διαρκούς επαναπροσδιορισμού των αντιλήψεων, των θέσεων αλλά και της σχετικής ορολογίας. Οι θέσεις και οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις των ερευνητών πρέπει να θεωρούνται ως επιστημονικές προτάσεις, οι οποίες υπακούουν στο νόμο της μεταβολής και της προσαρμογής στις επιταγές και στο συνολικό πνεύμα της σύγχρονης πραγματικότητας. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται δυνατή η πολλαπλή ερμηνεία των μορφών της ανθρώπινης θρησκευτικότητας που εμφανίζονται σε μια σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία.

Το γεγονός αυτό ενισχύει ακόμη περισσότερο τη σημασία της ιστορίας της έρευνας όχι μόνο στην περίπτωση της πραγμάτευσης των θρησκειών και λατρειών της ελληνορωμαϊκής εποχής, αλλά επίσης και σε οποιαδήποτε μελέτη, διότι μέσω αυτής κατανοούμε την εξελικτική πορεία της έρευνας, καθώς επίσης τον τρόπο σκέψης των εκπροσώπων της. Ο κάθε ερευνητής ακολουθεί μια συγκεκριμένη τακτική, η οποία επηρεάζεται από το “πνεύμα της εποχής” του. Γι’ αυτό το λόγο κάθε φορά που καταβάλλεται προσπάθεια χρησιμοποίησης αντιλήψεων και θέσεων ερευνητών παλαιότερων εποχών, χωρίς να λαμβάνονται όμως υπόψη οι διαφοροποιήσεις που επέρχονται στην ιστορία της έρευνας, τότε προκύπτουν συμπεράσματα τα οποία χαρακτηρίζονται από το πνεύμα των γενικεύσεων και μονόπλευρων αντιλήψεων. Ο κίνδυνος αυτός ξεπερνιέται με την ορθή χρήση της μεθοδολογίας. Τα παραπάνω συντελούν ιδιαίτερα στο έργο της αποκρυπτογράφησης όλων των παραγόντων που επιδρούν καταλυτικά στον τρόπο σκέψης των ανθρώπων της ελληνιστικής εποχής, μιας μεταβατικής εποχής, η οποία διακρίνεται από το πνεύμα της παράδοσης και της ανανέωσης. Τα δύο αυτά στοιχεία στο πλαίσιο του οικουμενισμού και του κοσμοπολιτισμού δημιουργούν με τη σειρά τους τις ιδεώδεις συνθήκες για την κοινωνία των λαών της ελληνορωμαϊκής οικουμένης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AEMΘ	Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη.
IV AETH	Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη.
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt</i> , ed H. Temporini – W. Haase, Berlin – New York, 1972.
ATANT	Abhandlungen zur Theologie des alten und Neuen Testaments.
BIBR	Bulletin de l' Institut Belge de Rome.
BZNTW	Beihefte zur Neutestamentliche Wissenschaft und die Kuder älteren Kirche
CHM	Cahier d' Histoire Mundiale.
CRAI	Compte Rendus de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
EPRO	<i>Études Préliminaires aux religions Orientales dans l' Empire Romain</i> , ed. M. J. Vermaseren, Leide, 1961-
EEΘΣ	Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας.
EEΦΣ	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.
HThR	Harvard Theological Review
JRA	Journal of Roman Archaeology.
JMS	Journal of Mithraic Studies
JRS	Journal of Roman Studies
JTS	Journal of Theological Studies.
JWCI	Journal of the Warburg and Courtland Institute.
NTTS	New Testament Tools and Studies.
PGM	<i>The Greek Magical Papyri in Translation, including the Demotic Spells</i> , H. D. Betz, (ed.), vol.I: <i>Texts</i> , Chicago ² 1992 (1986) = <i>Papyri Graecae Magicae</i> , K. Preisendanz (Hrsg.), Bde I-III, Leipzig, 1928-1931.
RB	Revue Biblique.
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft</i> . Neue Bearbeitung unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von G. Wissowa, Stuttgart-München, 1893-1972.

REA	Revue des Études Anciennes.
RGRW	<i>Religions in the Graeco-Roman World</i> , eds. R. van den Broek - H. J. Drivers - H. S. Versnel, Leiden, 1992-
RGVV	Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten.
RGG	<i>Die Religion in Geschichte und Gegenwart</i> , Bde I-VI, Tübingen, ³ 1957-1962.
RHPhR	Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses
RHR	Revue de l' Histoire des Religions
SHRSN	Studies in the History of Religions. Supplement to <i>Numen</i> .
SMSR	Studi e Material di Storia delle Religioni.
ThR	Theologische Revue
TAPS, NS	Transactions of the American Philosophical Society, New Ser.
ZKTh	Zeitschrift für Katholische Theologie

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αχιλλέως Τατίου, *Λευκίππη και Κλειτοφών*. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Γ. Γεωργομανωλάκης, Αθήνα, 1980.

Ζιάκας Γρ. Δ., 2002. *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινοτήτων και των αρχαίων λαών*, τεύχος Α', Θεσσαλονίκη.

Καρακάντζα, Ε. Δ., 2003. *Αρχαίοι Ελληνικοί μύθοι. Ο θεωρητικός λόγος για τη φύση και την ερμηνεία τους* (πρόλογ. σημείωμα Δ. Ι. Ιακώβ) (Επιστήμες: Εμείς και οι Αρχαίοι), Θεσσαλονίκη.

Κυρτάτας, Δ., 2000. *Κατακτώντας την Αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές Διαδρομές*, Αθήνα.

Μακαρόνας, Χ., 1940. «Άνασκαφή παρά τὸ Σαραπίον», *Μακεδονικά* 1: 464-465.

Ματσούκας, Ν., 1965. *Ο χαρακτήρ της αθανασίας κατά την Καινή διαθήκην εν σχέσει προς τας αντιλήψεις των ελληνοιστικῶν μυστηρίων*, Διατρ. Θεσσαλονίκη.

Μυλωνάς, Γ. Ε., 1958-1959. «Μαρτυρία Χριστιανῶν Συγγραφεῶν δια τα Μυστήρια της Ελευσίνας». *ΕΕΦΣ* IX: 127-135.

Νίγδελης Π., 2006. *Επιγραφικά Θεσσαλονίκια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

Παχῆς, Π., 1988. *Το νερό και το αίμα στις μυστηριακές λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχῆς*, Διατρ. Θεσσαλονίκη.

-----, 1990. «Η Κάδαρση στα Ελευσίνα Μυστήρια: Προπαρασκευαστικές Τελετουργίες», *ΕΕΘΣΤ* (Ν.Σ. τμήμα Θεολογίας,) I, Θεσσαλονίκη: 197-257.

-----, 1998. *Δήμητρα Καρποφόρος Θρησκεία και αγροτική οικονομία του αρχαιοελληνικού κόσμου* (ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ, 17), Αθήνα.

-----, 2002. «Η έννοια της περιπλάνησης κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικῶν χρόνων», *Επιστημονική επετηρίδα Θεολογικής Σχολῆς. Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας τόμ. 12: Τιμητικό αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Νικόλαο Αθ. Ματσούκα*, Θεσσαλονίκη: 273-323.

-----, 2003. *Ίσις Καρποτόκος*, τόμ. I: *Οίκουμένη. Προλεγόμενα στον συγκρητισμό των ελληνοιστικῶν χρόνων*, Θεσσαλονίκη.

-----, «Προλεγόμενα στη Μελέτη των Θρησκειῶν της Ελληνοιστικῆς Εποχῆς», L. H. Martin, *Οι θρησκείες της Ελληνοιστικῆς Εποχῆς* (Μετ. Δ. Ευγαλατάς, Επιμέλεια - Προλεγόμενα Π. Παχῆς), Θεσσαλονίκη: 11-73.

Τσαλαμπούνη, Αικ., 2002. *Η Μακεδονία στην εποχή της Καινῆς Διαθήκης* (Βιβλική Βιβλιοθήκη, 23), Θεσσαλονίκη.

Τσώχος, Χ., 2002 (2004). «Το ιερό των Αιγυπτίων θεῶν και η λατρεία τους στους Φιλίππους μέσα από επιγραφικό υλικό. Πρώτες παρατηρήσεις», *ΑΕΜΘ* 16: 83-94.

Φιλιππίδης Λ. Ι., 1955. *Πλούταρχος, Περί Ίσιδος και Οσίριδος*, έκδ. Λ.Ι. Φιλιππίδη (μετάφραση και υπόμνημα) (Βιβλιοθήκη, Παπύρου, 206), Αθήνα.

-----, 1941-1948. «Κριτικά παρατηρήσεις εις το κείμενον Πλουτάρχου, Περί Ίσιδος και Οσίριδος», *Θεολογία*, XIX: 484-512.